

ARCHEOLOGICZNA HISTORIA JEROZOLIMY

Położenie. Jerozolima leży na styku Palestyny południowej z częścią północną kraju i w czasach biblijnych kontrolowało drogę z południa na północ. Miasto posiadało szczególnie dogodne położenie geograficzne w centrum Palestyny, a nadto ukształtowanie terenu. Jerozolima leży w odległości 52 km od Morza Śródziemnego i 30 km od Jordanu. Otoczone zewsząd górami, od wschodu, zachodu i południa miasto oddzielają jednak od gór doliny, zwiększając jego obronność, a tylko na północy styka się ono bezpośrednio z łańcuchami górskimi.

Miasto zbudowane zostało na wzniesieniu (ok. 762 m n.p.m.), leżącym pośród trzech dolin: *Tyropeonu* (*FlavBJ* 5, 4.1) od zachodu, *Hinnomu* od południa i *Cedronu* od wschodu., na jego obszarze znajdowały się źródła wody, Gihon (obecnie znane jako źródło Najświętszej Maryi Panny) oraz bardziej na południe Rogel (źródło Smocze), co miało pierwszorzędne znaczenie zwłaszcza w czasie oblężenia miasta..

Od strony wschodniej Jerozolimy poza Cedronem leżały góry Skopos, Oliwna i Zgorszenia Przedzielona od miasta doliną Cedronu, wznosi się Góra Oliwna (*Dżebel el-Zeitun* lub *Dżebel et-Tur*) zawdzięczająca swą nazwę rosnącym tutaj oliwkom. Tworzy ona potężny blok wapienny o wielu rozgałęzieniach i przynajmniej trzech szczytach, z których północny sięga 830 m ponad poziom Morza Śródziemnego, środkowy 820 m, a południowy 818 m. Urodzajna warstwa ziemi, zarówno na szczycie góry, jak i na jej zboczach, umożliwiała uprawę wielu drzew i krzewów. Oprócz wspomnianych już drzew oliwnych rosły tu figi (Mt 21, 19-21; Mk 11, 1. 13-14), i prawdopodobnie winna latorośl.

Dolina Cedronu, zwana też doliną Jozafata, oddziela miasto od Góry Oliwnej, zaś od zachodu i południa dolina Hinnom, inaczej Gehenna. Przez środek biblijnej Jerozolimy, z północy na południe rozciągała

się dolina nazwana przez Józefa Flawiusza Tyropeon. Również obecnie dzieli ona Jerozolimę na dwie części: wschodnią i zachodnią. W części wschodniej, na południu, leżała twierdza Jebuzejczyków – Ofel, późniejszy Syjon – miasto Dawida, którego nie wolno mylić z Syjonem wskazywanym obecnie przez tradycję chrześcijańską w części zachodniej miasta (Wieczernik). Na północ od Ofelu (około 725 m.), we wschodniej części miasta, leżało wzgórze Moria (około 744 m.), na którym Salomon zbudował później świątynię.

Kampanie archeologiczne. Od połowy XIX wieku przeprowadzono na terenie Jerozolimy szereg kampanii archeologicznych, usiłując odtworzyć bieg murów miasta i jego rozmiary, rozpoczynając od okresu zasiedlenia miasta przez Jebuzyczyków i późniejszych okresach historycznych aż do powstania Bar Kochby w 135 roku, oraz położenie najważniejszych obiektów. Wymienia się następujące misje, chociaż lista jest tylko orientacyjna¹:

1867-1870	Ch. Warren	szyb-sinnor, mury świątynne
1871-1872	C. Clermont-Ganneau	świątynia, zakaz wstępu
1880-1881	H. Guthe	
1886-1890	C. Schick	system wodny, akwedukty
1894-1897	F. J. Bliss, A.C. Dickie	pd. mury miasta
1909-1911	Parker	tunel Ezechiasza
1913-1914 i później	R. Weill	grobowce królewskie
1923-1925	R.A.S. Macalister, G. Duncan	mury, "rampa Jebuzytów"
1927-1930	J.W. Crawford, G.M. FitzGerald	dolina Tyropeonu
1961-1967	K. Kenyon	mury miasta
1978-1982	Y. Shiloh	mury miasta, Ofel
1983	N. Avigad	Wzgórze Zachodnie

1. Okres kananejski

Wiemy, że Jerozolima była zamieszкана już w okresie wczesnego brązu, około 3500 r. pne. przez ludność semicką. Z tego też okresu zachowała się ceramika na potrzeby grzebalne, reprezentująca tzw. typ przedmiejski B, charakterystyczny dla Palestyny południowej. Rów-

¹ Już wcześniej E. Robinson: w swych *Biblical Researches in Palestine* Robinson pisał: "od wczesnego dzieciństwa czytałem i studiowałem zakątki tego świętego miasta; teraz widzę je moimi własnymi oczami; i wszystko wydaje mi się znajome, jak gdyby zrealizował się uprzedni sen".

niez później, w okresie środkowego brązu A (2300 – 2000 przed Chr.) miasto pozostaje zamieszkane, chociaż ogólnie notuje się regres i upadek kultury materialnej. Większość ludności zamieszkiwała w małych osadach lub wioskach, liczących kilkadziesiąt mieszkańców, w bardzo skromnych domostwach zbudowanych na planie kolistym ze słupem pośrodku².

Jeruzolima pojawia się w dokumentach egipskich kilkakrotnie już około 1900 – 1800 r. w tzw. tekstach złorzeczających, które potwierdzają istnienie miasta, wymieniając je wśród innych, niewielu miast południowej Syrii i Palestyny. Podobnie istnieje w czasach rządów Hyksosów w Egipcie (1780 – 1540), wśród wielu innych miast kananejskich, ale ze względu na późniejszą historię miasta zachowały się tylko nieliczne ślady archeologiczne z tego okresu, części budynków mieszkalnych. Wyzwolenie się Egipcjan spod obcego panowania przyniosło ponowny upadek wielu miast palestyńskich, w tym Jeruzolimy (koniec środkowego brązu)³.

Od około 1800 roku miasto było w posiadaniu Amorytów. Tutaj po raz pierwszy warto sięgnąć do przekazu biblijnego. Z okresu patriarchów (1950 - 1700 przed Chr.) posiadamy bowiem wzmiankę o królu Jeruzolimy, Melchizedeku (Rdz 14). Jest to jedna z najstarszych wiadomości, jakie w ogóle znalazły się w Biblii, a dotyczy wyprawy wojennej królów mezopotamskich przeciwko pięciu królom kananejskim. Lot, bratanek Abrahama, został uprowadzony przez wspomnianych królów, co spowodowało pościg i uwolnienie Lota. Powracającemu z pościgu Abrahamowi wyszedł naprzeciw Melchizedek, król i kapłan Szalemu (שָׁלֵם מֶלֶךְ שֵׁלֶם):

¹⁷ *Gdy Abram wracał po zwycięstwie odniesionym nad Kedorlaomerem i królami, którzy z nim byli, wyszedł mu na spotkanie do doliny Szawe, czyli Królewskiej, król Sodomy.* ¹⁸ *Melchizedek zaś, król Szalemu, wyniósł chleb i wino; a [ponieważ] był on kapłanem Boga Najwyższego,* ¹⁹ *błogosławił Abrahama, mówiąc: «Niech będzie błogosławiony Abram przez Boga Najwyższego, Stwórcę nieba i ziemi!»* ²⁰ *Niech będzie błogosławiony Bóg Najwyższy, który w twe ręce wydał twych wrogów!»* (Rdz 14,17-20).

Następne wzmianki pochodzą z okresu nieco późniejszego, z XV –

² Gądecki I, s. 155. 278.

³ Gądecki I, s. 194. 278.

XIV wieku przed Chr. W 1887 roku odnaleziono w Tell el-Amarna korespondencję, spisana na glinianych tabliczkach w języku akkadyjskim, jaką prowadzili egipscy faraonowie Amenofis III i Amenofis IV Echnaton z wasalami miast kananejskich. Wśród miast tych wymieniona jest również Jeruzolima (*Urusalim*), która była w tym czasie wasalem Egiptu, a jej władca potwierdzał swą lojalność. Jest to okres późnego brązu (1550 – 1200).

W tym czasie po raz kolejny miasto jest wspomniane w Biblii. Tym razem chodzi o okres Jozuego i osiedlania się Izraelitów w Kanaanie. Biblia wspomina bowiem o królu Adoniseku, który panował w Urusalim (מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם). Według relacji biblijnej w przegranej bitwie brali udział królowie Jeruzolimy i innych miast kananejskich (Hebron, Jarmut, Lakisz i Eglon). Nocnym marszem z Gilgal Jozue pośpieszył na pomoc zagrożonemu, sprzymierzonemu miastu, a bezpośrednio potem zajął inne miasta południowe (Joz 10). Jeruzolima nadal pozostała w rękach Jebuzytów, co zdają się potwierdzać wykopaliska archeologiczne. O ile bowiem wiele innych miejscowości zostało zniszczonych w okresie późnego brązu, o tyle brak takich śladów w Jeruzolimie, wbrew temu co czytamy w Sdz 1, 8⁴. Wykopaliska przeprowadzone powyżej źródła Gihon doprowadziły do odkrycia fragmentów wielkich budowli tarasowych, wspartych na wysokich murach oporowych (obecnie do 16 m. wysokości). Później stanowiły one część fundamentów „twierdzy Syjonu” zbudowanej przez Dawida. Jest to okres tzw. wczesnego żelaza (1200 – 1000)⁵.

2. Dawid i Salomon (1000 – 931)

Zupełnie nowy okres Jeruzolimy rozpoczął się po przejęciu władzy przez Dawida (1010 - 970). W archeologii jest to czas określany jako okres środkowego żelaza II A (1000 – 925). Niezwykłe zwycięstwa Dawida umocniły jego panowanie, a dzięki temu nastąpiła w Kanaanie decydująca zmiana układu sił. Dawne kananejskie miasta-państwa,

⁴ Sdz 1,8: <Synowie Judy uderzyli na Jeruzolimę, zdobyli ją, lud wycięli ostrzem miecza, a miasto spalili> (późniejsza glossa).

⁵ Interpretacja tego znaleziska jest szeroko dyskutowana (por. niżej).

dotąd dość liczne, upadły i weszły w skład królestwa Dawida. Przykładem procesu przejmowania miast kananejskich przez Izraelitów jest także Jerozolima, od około XII wieku miasto Jebuzytów, która oblegana przez Joaba upadła w 998 roku pne. i stała się nową stolicą Dawida, jej właściciela i następcy królów kananejskich, którzy panowali w niej od okresu el-Amarna. Odtąd też Jerozolima była nazywana Miastem Dawidowym.

Warto poświęcić nieco uwagi obleżeniu i zdobyciu Jerozolimy przez Joaba (2 Sm 5, 6-10; 1 Krn 11, 4-7). Przejście podziemne, o którym mówi tekst biblijny istniało naprawdę. Do znajdującego się poza miastem źródła Gihon prowadził podziemny tunel, którego drugi koniec kończył się w mieście (tzw. *szyb Warrena*). Poziomy tunel doprowadzał wodę do zbiornika, nad którym był pionowy szyb (*Warrena*) szerokości 2 m. i głębokości 16 m. Jest to ten tunel (בְּנֵי־יָרֵךְ), którym – jak sądzono, jako pierwszy pastor anglikański W.F. Birch, a później L.-H. Vincent – żołnierze Dawida dostali się do miasta i go zdobyli. W ostatnich dziesięcioleciach archeologowie izraelscy podważyli to stwierdzenie, ponieważ według nich szyb odkryty przez Warrena w 1867 roku należy datować na czasy Dawida – Salomona (Y. Shiloh na X w.); istnieją również inne argumenty natury wojskowej (szerokość szybu)⁶.

Pomimo długotrwałych prac archeologicznych nie udało się aż do 1961 - 1967 roku ustalić położenia miasta kananejskiego i jego murów obronnych. Dopiero kampania archeologiczna prowadzona przez *Brytyjską Szkołę Archeologiczną* doprowadziła do ustalenia, że północny mur miasta leżał 230 m. na południe od obecnego muru świątynnego, zaś mur wschodni na zboczu schodzącym do doliny Cedronu. Dawne miasto Jebuzytów leżało w południowej części wzgórza oddzielającego doliny Tyropeonu i Cedronu, nazywane Ofelem lub Miastem Dawidowym.

⁶ Najnowsza hipoteza proponuje rozumieć tekst następująco: בְּנֵי־יָרֵךְ oznacza coś związanego z wodą (por. Ps 42, 8), kanał lub konduktor, i Joab "położył" na nim rękę (znalazł i odciął dopływ wody). Proponowane tłumaczenie: "Każdy, kto chce pokonać Jebuzytów, musi położyć rękę na *sinnor*". Zob. Holm-Nielsen S., *Did Joab climb "Warren's Shaft"?* W: *History and Traditions of Early Israel* (VT Suppl 50), ed. A Lemaire i inni, Leiden 1993, s. 38-49.

Ponowne prace wykopaliskowe w Mieście Dawida, starożytnego wzgórza - Jerozolimy, zaczął się w 1978 i trwały do 1983 (Y. Shiloh), a miały na celu zweryfikowanie i pogłębienie ustaleń dokonanych Macalistera, Duncana, Kenyon i innych. Udało się datować dwanaście obszarów odkrytych przez archeologów w dół aż do podstawy wzgórza i aż dwadzieścia pięć warstw archeologicznych ujrzano światło dzienne, przedstawiających czas od okresu chalkolitycznego do Średniowiecza. Dyskusja nad Miastem Dawida dotyczyła kilku znaczących odkryć z okresu brązu i żelazna (tzw. obszar G, badali D. Tarler oraz J. Cahill), zatem okresu kananejskiego oraz izraelskiego Jerozolimy.

Na krańcu murów południowych z czasu tzw. "drugiej świątyni" i używanych aż do okresu bizantyńskiego odkryto strukturę schodkową zachowaną do wysokości 18 m.; u jej podstawy pozostałości budynków zamieszkałych w VII – VI wieku przed Chr. aż do momentu zburzenia miasta przez Nabuchodonozora w 586 roku. Nadto odnaleziono pozostałości kamiennych tarasów oraz sieć pól, tworzących podstawę cytadeli kananejskiej. Konstrukcja schodkowa wywołuje największe wrażenie w swej formie i wielkości i ona jest najważniejsza z punktu widzenia historii miasta, której położenie stratygraficzne, ponad pozostałościami cytadeli kananejskiej z XIV – XIII stulecia przed Chr., a poniżej śladów budownictwa z IX do VI wieku, pozwala ją datować na okres przebudowy Jerozolimy na początku X wieku (warstwa 14), kiedy miasto stało się stolicą królestwa izraelskiego (Dawid, Salomon). Potwierdzają to analizy odnalezionej ceramiki, oraz stratygraficzna i strukturalna. Funkcją struktury schodkowej było wzmocnienie wschodniej i południowej części wzgórza, i umożliwienie jego zabudowy. , najpewniej tzw. cytadeli Dawida – Ofelu (odsłonięty fragment tworzył część jej podstawy). Dzięki odkryciu można sądzić, że wzgórze było zamieszkane w jego części dolnej, południowej (por. Miasto Dolne), wyżej znajdował się Ofel wspomniany w Biblii (część administracyjna stolicy), natomiast w północnej części znajdowała się Dawidowa akropolis, zwieńczona pałacem królewskim i świątynią.

W czasach Dawida stała się Jerozolima miejscem przebudowy i wznoszenia nowych obiektów, który buduje pałac i sprowadza do miasta Arkę Przymierza. Pierwsza budowla nosiła nazwę "Dom Lasu Libanu", a był – jak się wydaje – to cedrowy pałac królewski⁷. Z kolei na polu zakupionym od Ornana (klepisko) Dawid wznosił ołtarz (2 Sm 24, 18-25), a Arkę Przymierza umieścił w namiocie. Kupując pole pod przyszłą świątynię, Dawid stał się niejako jej pierwszym budowniczym (2 Sam 6, 12-15). Król uczynił z Jerozolimy stolicę i centrum religijne,

⁷ 2 Sam 5,9-11: ⁹ Dawid zamieszkał w twierdzy, którą nazwał Miastem Dawidowym. Zbudował potem mur dokoła: od Millo do wnętrza. ¹⁰ Dawid stawał się coraz potężniejszy, bo Pan, Bóg Zastępów, był z nim. ¹¹ Hiram, król Tyru, wysłał posłów do Dawida z drzewem cedrowym, cieśłami i murarzami, aby zbudowali Dawidowi pałac.

i podniósł jej znaczenie sprowadzając także rody kapłańskie Abiatar i Sadoka (kapłani z Nob). To centralne znaczenie Jerozolimy, dotąd pozostającej poza pokoleniami, zostanie podkreślony później, za rządów Salomona, przez administracyjny podział królestwa na dwanaście okręgów, każdy ze swoim naczelnikiem. Jerozolima i Juda zostały wyłączone z tego podziału. Niemniej Jerozolima za panowania Dawida pozostała niewielkim miastem, zajmującym 4-5 ha powierzchni.

Jej rzeczywistym budowniczym stał się dopiero jego następca na tronie, Salomon, który uczynił z Jerozolimy miastem o charakterze międzynarodowym. Rządy Salomona cechował czas spokoju wewnętrznego i zewnętrznego, co sprzyjało rozwojowi gospodarki i handlu, oraz - w efekcie - owocowało także ogromnymi przedsięwzięciami budowlanymi. Król Salomon jest tym, który całkowicie przebuduje Jerozolimę, rozbudowując ją w kierunku północnym i budując m.in. pałac królewski oraz świątynię. W przedsięwzięciach tych Salomonowi pomagał Hiram, król Tyru, z którym jeszcze Dawid zawarł układ, dotyczący sprowadzenia budowlanych materiałów i wykształconych rzemieślników. Całość tej budowlanej działalności był finansowany przez Salomona z zysków, jakie przynosił handel i produkcja.

Najważniejsze przedsięwzięcie budowlane Salomona dotyczyło Jerozolimy, przebudowy Miasta Dawida i rozbudowy w kierunku północnym. Salomon podwoił obszar miasta (szacunkowo 8 - 15 ha) zamieszkałego w tym czasie przez około 1500 mieszkańców. W wybudowanym kompleksie miejskim można wyróżnić między innymi: wzgórze świątynne, pałac, "Dom Lasu Libanu", a w nim sale kolumnowa, tronowa i sądowa (tzw. *Millo*), dom córki faraona i mury miasta (1 Krl 6 - 7; 2 Krn 2-8): „*To było funduszem robót przymusowych, które król Salomon podjął celem budowy świątyni Pańskiej, swego pałacu Millo, murów jerozolimskich, Chasor, Megiddo i Gezer*” (1 Krl 9, 15).

Przez tajemnicze określenie *Millo* (מִלּוֹ) należy zapewne rozumieć nowo wybudowaną dzielnicę królewską, w odróżnieniu od dzielnicy obywatelskiej, leżącej w dolnej części miasta. W większości znajdowały się na terenie *Millo* obiekty o przeznaczeniu publicznym, przede wszystkim twierdza oraz wyżej wspomniany zespół budynków królewskich. Sala tronowa znajdowała się na południe od świątyni (por. Ps 110, 1), a z pałacu prowadziło do świątyni przejście zastrzeżone

tylko królowi. Na temat tego kompleksu budynków niewiele można powiedzieć, a pewne wyobrażenie dają budowle z X - IX wieku przed Chr. np. *Sam'al* (zob. *Bible Atlas*, s. 86-87)⁸.

Najważniejszym osiągnięciem budowlanym Salomona był kompleks świątynny, wybudowany na obecnym wzgórzu świątynnym (*Haram, eš-Šarif*). Na temat wyglądu świątyni i budynków jej towarzyszących można snuć tylko przypuszczenia, gdyż całość interesującego obszaru nadal jest miejscem świętym i nie można tam prowadzić prac archeologicznych⁹. Stąd wielu uczonych przez stulecia usiłowało odtworzyć wygląd świątyni na podstawie tekstów biblijnych (1 Krl 6 - 8; 2 Krn 3; Ez 40 - 42)¹⁰. Budowa świątyni trwała siedem lat i pięć miesięcy. Najprawdopodobniej wzorowana była na wzorach fenickich z X w. pne., jak istniały Hazor czy Tanait, i posiadała podział trójczłonowy (T.A. Busink). Budynek położony był na osi wschód - zachód i składał się z przedsionka (*ulam*), miejsca świętego (*hekal*), miejsca najświętszego (*debir*). Dwie ostatnie tworzyły jedną całość nazywaną w Biblii „domem” (1 Krl 6, 2. 3. 18 itd.). U wejścia stały dwie kolumny (Jakin i Boaz), zniszczone później przez Babilończyków w 586 r. pne. Przedsionek był prawdopodobnie otwarty od wschodu, osłaniany dwiema ścianami. Wewnątrz świątyni, w miejscu świętym znajdowały się: złoty ołtarz, stół na *chleby pokładne*, dziesięć świeczników, wiele innych sprzętów. Miejsce najświętsze było zbudowane z kosztownych belek lub płyt cedrowych wykładanych złotem i było położone nieco wyżej od poziomu miejsca świętego. W miejscu najświętszym złożono Arkę Przymierza, tron Jahwe i znak obecności Boga pośród Izraela¹¹.

⁸ *Millo* zbudowane przez Salomona, a odbudowane przez Ezechiasza nadal pozostaje tajemnicą (możliwości: kamienne tarasy jebuzyckie, monumentalna struktura schodkowa w pobliżu szczytu wzgórza, połączenie miasta Dawida z królewską *akropolis* - wzgórzem świątynnym) AnchorBD, t. III, s. 754.

⁹ Lokalizacja świątyni Salomona (na miejscu meczetu) pozostaje sprawą otwartą. Por. Gądecki, t. I, s. 281.

¹⁰ Zob. Th. Busink, *Der Tempel von Jerusalem von Salomons bis Herodes. Eine archäologisch-historische Studie unter Berücksichtigung des westsemitischen Tempelbaus*, bd. 1: *Der Tempel Salomons*, Leiden 1970.

¹¹ Na jej temat zob. Parrot, *Wśród zabytków Samarii i Jerozolimy*, Warszawa 1971, s. 108-109.

Świątynia zbudowana była z kamienia i drewna sprowadzonego z Libanu, bogato zdobiona. Budowlę otaczały inne pomieszczenia. przed świątynią znajdowały się sprzęty liturgiczne, w tym najważniejsze ołtarz z brązu, podium, morze spiżowe (ogromny brązowy zbiornik na wodę), dziesięć ruchomych miednic¹².

Salomon nakazał zbudować dwa ołtarze, ołtarz całopalenia, który ustawiono na dziedzińcu przed świątynią (por. 2 Krl 16, 14-15) i ołtarz kadzielnny, będący jednym ze sprzętów Miejsca Świętego (1 Krl 6, 20-21). Na temat ołtarza całopalenia świątyni Salomona posiadamy tylko skąpe i marginalne informacje (1 Krl 8, 22. 31. 54. 64). Milczy się o nim w opisie świątyni i jej sprzętów i jest to milczenie trudne do wyjaśnienia (1 Krl 6 - 7; por. 7, 22. 23). Jego budowniczym był zapewne Salomon (1 Krl 9, 25). Podobnie jak w Namiocie Spotkania, również w świątyni Salomona ołtarz całopalenia stał przed wejściem do Przybytku (2 Krl 16, 14) i wraz z tzw. "morzem spiżowym" (był to duży zbiornik na wodę) dominował na dziedzińcu świątynnym. Więcej szczegółów na temat ołtarza całopalenia podaje dopiero Kronikarz (2 Krn 4, 1). W świetle jego przekazu był to ołtarz brązowy, tworzący czworobok o wysokości dwudziestu i wysokości dziesięciu łokci (10 - 10 - 5 m). Podstawa ołtarza całopalenia odpowiadałaby zatem wewnętrznej szerokości pomieszczeń świątynnych, a jego wysokość stanowiłaby jedną trzecią wysokości całej świątyni. Byłby to więc imponujący obiekt. W takim przypadku musiało też istnieć specjalne podejście na szczyt ołtarza całopalenia, w formie stopni lub rampy. Bardziej prawdopodobny wydaje się pogląd, że ołtarz całopalenia świątyni Salomona rozmiarami przypominał raczej ołtarz brązowy, jaki przewidziano dla Namiotu Spotkania (por. ołtarz świątyni w Aradzie). Nie można zapomnieć, że król Achaz usunął ołtarz Salomona, pozostawiając go na pewien czas na dziedzińcu świątynnym, na północ od nowo zbudowanego ołtarza (2 Krl 16, 14). Jednak każda próba rekonstrukcji ołtarza całopalenia pozostaje jak dotąd hipotezą¹³.

¹² Rekonstrukcja zob. St. Mędała, *Obiekty kultowe*, w: *Archeologia*, s. 717-720. inni

¹³ C. Schedl przyjmuje opis ołtarza z wizji Ezechiela, odnosząc te dane do ołtarza całopalenia w świątyni Salomona: jego zdaniem ołtarz całopalenia świątyni Salomona był typem ołtarza schodkowego (*ziggurat*). Inni sądzą, że Salomon zachował ołtarz wybudowany przez Dawida (2 Sm 24, 18-25). Według jeszcze innej opinii

Dla potrzeb świątyni Salomon nakazał też zbudować nowy ołtarz kadzielnny, który zrobiono z drewna cedrowego i pokryto złotem, jak wszystkie sprzęty wewnątrz świątyni (1 Krl 6, 20. 22; 7, 48). O rozmiarach ołtarza kadzielnego nie wiadomo nic pewnego, chociaż można ogólnie powiedzieć, że jego rozmiary były podobne do jego poprzednika z Namiotu Spotkania (0, 5 - 0, 5 - 1 m) i zbliżone do podobnych obiektów kananejskich (por. Megiddo, Hazor i Beerszeba). Ołtarz kadzielnny został ustawiony w Miejscu Świętym (*hekal*), naprzeciw zasłony odgradzającej Miejsce Najświętsze. Na nim król Ozjasz ośmielił się złożyć ofiarę kadzielną, co wywołało gniew kapłanów (por. 2 Krn 26, 16. 18). Ołtarz kadzielnny należał do tych sprzętów domu Bożego, które później Nabuchodonozor zabrał do Babilonii (2 Krn 36, 18)¹⁴.

Kult ofiarniczy sprawowano na zewnątrz świątyni, przede wszystkim ze względu na wielość i rodzaj składanych ofiar. Codziennie składano w niej ofiary poranne i wieczorne, wędrowano na wielkie święta. Świątynia Salomona była świątynią domową i równocześnie sanktuarium narodowym. Wkrótce po śmierci Salomona Jeruzolima została zagrożona przez faraona Szeszonka i musiała zapłacić trybut (ale niezdojta, nie splądrowana). Biblijny Sisak (945-924) najechał Palestynę, zajął i splądrował szereg miast judzkich i izraelskich 1 Krl 14, 25-28).

3. Okres podzielonego królestwa (931 – 586)

Część archeologów sądzi, że wygląd miasta nie uległ większym zmianom w późniejszym, królewskim czasie, jednakże trzeba mimo wszystko przyjąć, iż miasto rozrastało się i powoli zwiększało liczbę mieszkańców. Ze względu na ukształtowanie terenu rozbudowa miasta mogła następować w kierunku zachodnim, co też się stało, a co po-

Salomonowy ołtarz całopalenia byłby typu *bamah* (wyżyna), jakich używano w świątyniach kananejskich i fenickich (Wj 25, 9. 40; 1 Krn 28, 11). Por. P.L. Graber, *Reconstructing Salomon's Temple*, BA 14 (1951), s. 2-24. A. Parrot, *Wśród zabytków*, s. 113-114; C. Schedl, *Historia*, t. II, s. 292-296; S. Gądecki, *Archeologia*, t. I, s. 282-286.

¹⁴ Ołtarz złoty padł - być może (?) - łupem faraona Szeszonka, który po śmierci Salomona najechał Judę i ograbił Jeruzolimę (zob. 1 Krl 14, 25-26). Według tradycji utrwałonej w 2 Mch 2, 4-8 prorok Jeremiasz ukrył ołtarz kadzielnny w pieczarze na górze Nebo, z Namiotem Spotkania i Arką Przymierza, zanim Babilończycy zdobyli świątynię.

twierdzą wykopaliska archeologiczne (N. Avigad). Obszar ten nazywany jest w Starym Testamencie *możdierz* = *machesz* (2 Sm 5, 9; 2 Krl 22, 14; Iz 22, 9-11; 2 Krn 26, 9; 27, 3; 33, 14) i decyduje o późniejszym biegu murów miasta: albo pozostały nimi mury Dawida i Salomona, co jest mało prawdopodobne: albo zbudowano nowy ciąg murów od strony zachodniej, które obejmowało tzw. Górne Miasto. Wyjaśnienie kwestii przyniosły dopiero sukcesywne badania Wzgórza Zachodniego zapoczątkowane w 1967 roku i kontynuowane aż do dnia dzisiejszego.

Najpierw wypada przedstawić sumarycznie dane biblijne na temat historii miasta w okresie podzielonego królestwa. Według Biblii, w okresie podzielonego królestwa znaczącym budowniczym miasta był najpierw Azariasz (Ozjasz, 767 - 739): „Wybudował też Ozjasz baszty w Jeruzolimie nad Bramą Węgła, nad Bramą Doliny, nad Narodzińkiem i umocnił je” (2 Krn 26, 9). C. Schedl określa okres jego rządów mianem judejskiego cudu gospodarczego¹⁵. W późniejszym okresie budowlane tradycje rodziny królewskiej podtrzymują synowie króla Jotam (zob. 2 Krn 27, 3), który jednak panował krótko (739 - 734), i przede wszystkim Achaz (744 - 736; 736 - 729). Wspomniani synowie byli kolejno współregentami Azariasza ze względu na trąd ojca. Znaczące jest tutaj dokonanie Achaza. Zbudowany przez Salomona ołtarz całopalenia, który był w użyciu ponad dwieście lat został z rozkazu Achaza zastąpiony ołtarzem, który król polecił zbudować na wzór ołtarza oglądanego w Damaszku (2 Krl 16, 10-16). Ołtarz Achaza był kopią wielkiego ołtarza, który znajdował się w damasceńskiej świątyni boga Hadad-Rimmona i pozostał w użyciu aż do upadku Jeruzolimy w 586 roku. Był on - być może - dużo większy od pierwszego ołtarza świątynnego Salomona (2 Krl 16, 15: "wielki ołtarz") i posiadał stopnie¹⁶.

Szczególnie duży napływ ludności musiał mieć miejsce po zburzeniu Samarii w 722 roku, kiedy duża część mieszkańców stolicy i królestwa północnego uciekła do Jeruzolimy. Wtedy to mogły też zostać

zbudowane przez Ezechiasza (728 - 700) nowe mury miasta¹⁷. Stary Testament wspomina bowiem króla Ezechiasza jako tego, który rozbudował Jeruzolimę i ją umocnił (2 Krn 32, 2-5). Stało się to krótko przed 700 rokiem, kiedy Asyryjczycy zagrozili Jeruzolimie. Ezechiasz umocnił lub zbudował nowe mury miasta (patrz niżej) i wydrążył nowe dojście do źródła Gihon (2 Krl 20, 20). Nowy kanał zapewniał dopływ wody ze źródła Gihon do sadzawki Siloe (zbudowana również przez Ezechiasza), która najprawdopodobniej w tym czasie leżała już wewnątrz murów miasta (2 Krl 20, 20; por. Krn 32, 30), różnych od murów zbudowanych przez Dawida i Salomona¹⁸. Kanał nazywany dzisiaj kanałem Ezechiasza miał długość 1200 łokci (podaje się 512, 532, 553 lub 620 m) i kształt litery S. Tunel został zbadany po raz pierwszy w 1838 roku przez Amerykanina E. Robinsona, a po raz drugi w 1867 roku przez Ch. Warrena. Dopiero jednak w czerwcu 1880 roku asystent (arabski chłopak) K. Schicka odkrył przypadkowo w tunelu napis – sześciowerszowy epigraf. Oto w miejscu spotkania robotnicy, drążący tunel z dwóch stron, umieścili napis, który zachował się do dzisiaj. Został on wykuta około 700 roku przez robotników drążących tunel i wnosi wiele informacji na temat języka hebrajskiego¹⁹.

Przez długi okres czasu istniały dwie opinie na temat zasięgu zachodnich murów miasta: punkt widzenia maksymalistyczny ("two-hill theory"), oraz punkt widzenia minimalistyczny ("one-hill theory"). Pierwszą hipotezę opierano na opisie Józefa Flawiusza, według którego zasięg murów miasta już w czasach Dawida obejmował oba wzgórza. Dalszym argumentem były biblijne wzmianki o istnieniu dzielnicy zwanej mishneh. Przeciwnicy tej hipotezy uważali opinię Józefa za nierealistyczną i czystą fantazję; samo miasto byłoby zbyt rozległe. Innym argumentem były negatywne wyniki

¹⁵ Zob. C. Schedl, *Historia Izraela*, t. IV, s. 121.

¹⁶ Zob. dalej: R.D. Nelson, *The Altar of Ahaz: a Revisionist View*, "Hebrew Annual Review" 10 (1987), s. 267-276.

¹⁷ "Widzieliście też, jak były liczne szczyby w murach Miasta Dawidowego; zebraliście wodę w Niższej Sadzawce ¹⁰przeliczyliście domy w Jeruzalem i zburzyliście budynki, by wzmocnić mur miejski.¹¹Między dwoma murami urządziliście zbiornik na wodę Starej Sadzawki; ale nie zważaliście na Twórcę tych rzeczy ani dostrzegaliście Tego, który je z dawna ukształtował" (Iz 22, 9-11). Zob. Gądecki, I s. 318.

¹⁸ Opis Izajasza jest najbardziej prawdopodobny: *Między dwoma murami urządziliście zbiornik na wodę Starej Sadzawki* (Iz 22, 9-11)

¹⁹ Zob. N. Mendecki, *Napis w tunelu Siloe*, RBL 40 (1987) 142-143; Gądecki I, s. 331,

badań archeologicznych, prowadzonych przez K. Kenyon²⁰ na Wzgórzu Zachodnim, jak się później okazało, całkowicie błędnych. Mimo to druga hipoteza miała przez długi czas o wiele więcej zwolenników. Pojawiło się również kilka hipotez usiłujących kompilować oba stanowiska (por. *The Macmillan Bible Atlas*, s. 74).

Nasz obecny stan wiedzy o Wzgórzu Zachodnim w okresie przedwignaniowym można podsumować następująco: Rozszerzenie się miasta na Wzgórze Zachodnie zaczęło się w wczesnym ósmym stuleciu przed Chr. Początkowo było to niekontrolowane zasiedlenie, prawie na całości wzgórza, jak wskazywany przez przypadkowe odkrycia. Pod koniec VIII wieku ta nowe osiedle zostało otaczane przez mur miasta dołączony do murów miasta Dawida. Ta nowa część miasta winna być prawdopodobnie identyfikowana z *Mishneh*, "druga część, dzielnica", albo "drugie miasto" wspomniane w Biblii. Część tego muru miasta, o długości 65 m i szerokości 7 m, odkryto w północnej części dzielnicy żydowskiej. Biblia wiąże go z przygotowaniem do oblężenia asyryjskiego, jakie poczynił Ezechiasz (por. Iz 22, 10: *prze-liczyliście domy w Jeruzalem i zburzyliście budynki, by wzmocnić mur miejski*). W ten sposób archeologia potwierdziła w żywy sposób przekaz biblijny²¹.

Pewne zmiany w architekturze miasta można obserwować za króla Manasses, panującego bardzo długo (699 - 643), który ustawił na placu świątynnym dwa ołtarze pogańskie i ponownie umocnił mury miasta (2 Krl 21, 4-5; 2 Krn 33, 14).

Po początkowym okresie zależności od Asyrii Jozjasz stał się władcą w miarę samodzielnym, działającym w warunkach osłabienia największych starożytnych potęg. To zjawisko "próżni" politycznej, znane już z historii Narodu Wybranego, w sposób znakomity sprzyjało restauracji państwa judzkiego. Restauracja ta objęła tak życie społeczne i religijne, jak stan posiadania królestwa łącznie z jego granicami. Reforma religijna Jozjasza została szczegółowo przedstawiona przez

Biblię (2 Krl 22, 1 - 23, 30). Jej początkiem było odnalezienie na terenie świątyni księgi Prawa, kiedy to robotnicy naprawiający mury świątyni odnaleźli księgę Prawa (2 Krl 22, 5). Jednym z ważniejszych aspektów tej reformy była ponowna całkowita centralizacja kultu w świątyni jerozolimskiej, między innymi zburzono inne miejsca kultyczne, oraz oczyszczono miasto z wszelkich elementów obcych, np. sprzętów i przedmiotów typowych dla astralnych kultów asyryjskich (2 Krl 23, 4-7; por. 2 Krn 34, 3. 8-11). Najwyraźniej świątynia jerozolimska znajdowała się w ruinie. To samo można powiedzieć chyba o innych obiektach miasta, gdyż "poziom architektury i murarki" był bardzo niski, o czym świadczy odbudowany wschodni mur miasta. Archeologia notuje wzrost kultury materialnej miejskiej i wiejskiej (tłocznie oliwy, wina, farbiarnie, nawet jubilerzy). Jerozolima była już w tym czasie rozbudowana na zachód, jak poświadcza prorok Sofoniasz (Sof 1, 10-11)²².

Niewiele można powiedzieć o okresie poprzedzającym oblężenie miasta i zburzenie przez Babilończyków. Aktywnością budowlaną odznaczył się król Jojakim (608 - 598), panujący z woli faraona, a później zależny od Babilonii (twierdza w Ramat Rachel), krytykowany przez Jeremiasza prorokującego zbliżającą się katastrofę i zniszczenie Jerozolimy (por. Jer 22, 13-14)²³.

Ciekawym znaleziskiem z tego okresu jest tzw. "*domus bullae*", w którym znaleziono łącznie 51 bullae (glinianych pieczęci), na jednej z nich imię hebrajskiego skryby Gemariasza, syna Szafana, z dworu króla Jojakima, około 603 roku, znane także z Biblii (Jer 36, 9-12. 25). Łącznie zachowało się około 80 imion hebrajskich.

Jak poprzednicy, również Sedecjasz (597 - 586) usiłował zrzucić z siebie jarzmo babilońskie. Stąd związał się z koalicją antybabilońską, w skład której weszli Ammon, Moab, Edom, Tyr i Sydon. Armia babilońska naciągnęła i wkrótce opanowała obszar Palestyny (587 pne.). Bez walki zajęła obszar Judy, a opór stawiały Babilończykom tylko niektóre twierdze, w tym najdłużej Azeka i Lakisz (Jer 34, 7. 11).

²⁰ Według K. Kenyon aż do niewoli babilońskiej bieg murów miasta nie uległ zmianie. L.E. Stager, *The archaeology of the east slope of Jerusalem and the terraces of the Kidron*, *Journal of Near Eastern Studies* 41/2 (1982) 111-121.

²¹ N. Avigad, *The Upper City*, w: *Biblical Archaeology Today*; ed. J Amitai, s. 469-475, zwłaszcza s. 471.

²² Gądecki I, s. 334. 340.

²³ «Zbuduję sobie rozległy dom i przestronne, wysokie komnaty; wybiję sobie w nim okna, otaczając je cedrowymi ramami i pomaluję je na czerwoną».

Ostatnie tygodnie i dni istnienia tych twierdz, ich walkę i upadek, są obecnie dobrze znane dzięki kronikom babilońskim oraz dokonany wykopaliskom archeologicznym z lat 1935 – 1938 w Lakisz. Oblężona została również Jeruzolima, ale Nabuchodonozor musiał na krótko przerwać oblężenie, bowiem na prośbę jednego z komendantów oblężonych miast filistyńskich z pomocą przyszedł bowiem Egipt (Jer 34, 21; 37, 5. 11). Jednakże faraon Hofra zmuszony został do odwrotu. Wkrótce padły ostatnie twierdze (Lakisz) i ponownie rozpoczęło się oblężenie stolicy. W mieście zapanował głód. Mieszkańcy podzielili się na dwie partie polityczne: probabilońską z Jeremiaszem i proegipską. Dnia 19 lipca 586 r. pne., po przełamaniu przez Babilończyków murów obronnych, stolica Królestwa Judzkiego ostatecznie została zdobyta. Sądzi się, że Nabuchodonozor zrobił wyłom w murze podkopując od strony wschodniej mury oporowe, które podtrzymywały cały system tarasów i budynków (2 Krl 25, 4). Jeruzolima nie uniknęła kary: została spalona i ograbiona, spłonęła świątynia Salomona, mury miasta zostały zburzone (Jer 7, 34). Obszar królestwa stał się prowincją babilońską poddaną władzy namiestnika. Mieszkańcy miasta i okolic zostali deportowani i przesiedleni do Babilonii (2 Krl 24, 11-16; 15, 11).

Wykopaliska przeprowadzone na terenie Jeruzolimy pogłębiły znajomość miasta i zabudowy z okresu poprzedzającego jego zburzenie przez Babilończyków w 586 roku. A. Mazar uważa, że w VIII i VII wieku Jeruzolima była wielką metropolią, największym miastem izraelskim, i przeżywała okres świetności. Wiadomo obecnie, że od strony wschodniej nowy mur oporowo-obronny biegł na zboczu w stronę Cedronu, pozwalając na zabudowę Miasta Dawidowego i powstanie nowej dzielnicy, i tutaj należy lokalizować *tunel Ezechiasza* oraz *szyb Warrena*. Rozbudowany został również Ofel. Z kolei na wzgórzu zachodnim odkryto mur, nazywany obecnie *murem Ezechiasza*, mający 7 m szerokości. Biegł on od wschodu, od wzgórza świątynnego na zachód, później skręcał na południe ku dolinie Hinnom i dalej na wschód (Avigad, Shiloh), gdzie spotykały się trzy doliny i leżało dawne miasto Jebuzytów (por. wyżej). Bieg murów miasta od strony południowej pozostaje nadal hipotetyczny. Istotna była ochrona miasta od strony północnej, gdzie biegł inny jeszcze mur, zbudowany później i wzmocniony wieżą obronną, stanowiącej część bramy miejskiej. Przed tą

wieżą odnaleziono nadpalone groty strzał typu babilońskiego (zob. Gądecki II).

Po upadku Jeruzolimy na obszarze Judei pozostała tylko niewielka część jej rdzennych mieszkańców. Samo terytorium zostało włączone jako prowincja do Królestwa Nowobabilońskiego i poddane władzy Godoliasza, rezydującego w Mispa. Informacje zawarte w Księdze Jeremiasza sugerują (Jr 40, 1nn), że był to rządcą roztropny, wkrótce jednak jako zdrajca i kolaborant utracił życie z rąk zamachowca. Z obawy przed represjami oraz ulegając panice spora grupa Żydów zbiegła do Egiptu; do tej ucieczki przymuszeni zostali także prorok Jeremiasz i jego sekretarz Baruch. Uciekinierzy utworzyli na wyspie Elefantynie diasporę żydowską, która przetrwała do czasów Nowego Testamentu. Na temat losów miasta w okresie niewoli babilońskiej wiemy bardzo niewiele. Na pewno jednak miasto było w dużej części opustoszałe, chociaż nie można wykluczyć, iż reszta ocalałych zamieszkiwała zburzone miasto (2 Krl 25, 22-26; Jer 40, 10), a nawet – jak sądzą niektórzy – sprawowano nadal kult ofiarniczy, gdyż ołtarz pozostałby niezniszczony.

4. Czas odbudowy – "druga świątynia" (538 – 332)

Bezpośrednio po ustanowieniu rządów perskich nad dawnym imperium Babilończyków, miała miejsce repatriacja Żydów do Palestyny i odbudowa świątyni, nazywanej odtąd "drugą świątynią"²⁴. Jeruzolima pozostała stolicą małej, judejskiej prowincji. Miasto zajmowało w tym okresie wzgórze wschodnie i wzgórze świątynne, na którym odbudowano świątynię.

Według relacji biblijnej (Ezd 1-3) pierwsza repatriacja miała miejsce w 538 roku przed Chr. tuż po zajęciu przez Cyrusa Wielkiego stolicy Babilonu, na podstawie wydanego przez niego dekretu (Ez 1, 1-4. 7-11), w którym zezwalał również na odbudowę świątyni²⁵. Powracający za-

²⁴ H. Langkammer, *Powrót Judejczyków z niewoli babilońskiej w świetle archeologii*, RBL 23 (1970) 72-76.

²⁵ Dekret Cyrusa brzmiał: ² *Tak mówi Cyrus, król perski: Wszystkie państwa ziemi dał mi Pan, Bóg niebios. I On mi rozkazał zbudować Mu dom w Jeruzolimie w Judzie.*
³ *Jeśli z całego ludu Jego jest między wami jeszcze ktoś, to niech Bóg jego będzie z*

brali z sobą do Jerozolimy sprzęty świątynne, zwrócone im przez króla perskiego. Po powrocie odbudowano ołtarz i wznowiono kult świątynny (Ezd 3, 2-3), oraz rozpoczęto odbudowę świątyni, co trwało jednak niedługo. Położono tylko fundamenty świątyni (Ezd 3, 1nn). Na kontynuację robót ponownie zezwolił król Dariusz I w 520 roku i została ona ostatecznie odbudowana około 515 roku, po przybyciu do Jerozolimy proroków Aggeusza i Zachariasza. Odbudowę kierował Zorobabel, kapłan z pokolenia Dawida. Świątynia jerozolimska była jedynym widocznym i trwałym efektem procesów repatriacyjnych, a jej odbudowę dokończono w 515 r. przed Chr. Stała się ona miejscem centralnym religijnej wspólnoty żydowskiej, cieszącej się przychylnością władz perskich. Świątynia stała się też wkrótce centrum życia religijnego całego narodu, a nadto dla wygnańców symbolem narodowym.

O nowej świątyni wiadomo niewiele. Z pewnością nawiązywała ona do układu świątyni Salomona i zbudowana była z kamienia wiązana belkami drewnianymi (Ezd 5, 8; 6,4), i co potwierdzają to teksty, nie była zbyt okazała (Ezd 3, 12-13; Ag 2, 3). Również okrąg sakralny był o wiele mniejszy, podzielony na dwie części, część wewnętrzną dostępną Żydom po oczyszczeniu lewackim, gdzie znajdował się ołtarz, oraz część zewnętrzną dostępną dla wszystkich. Świątynię wyposażono w nowe sprzęty, zabrakło jednak Arki Przymierza (zastąpiła ją tzw. Przeblągania); pojawiła się też menora. W okresie tzw. "drugiej świątyni" zachowano tradycję dwóch ołtarzy świątynnych. Wspomniano już o odbudowie ołtarza całopalenia. Autor księgi nie podał rozmiarów odbudowanego ołtarza zaznaczając tylko, że ołtarz wzniesiono na fundamentach ołtarza z pierwszej świątyni, zachowując postanowienia Prawa Mojżeszowego (Ezd 3, 2-3). Tylko tyle mówi autor biblijny o odbudowanym ołtarzu (por. 2 Krn 4, 1).

Skąpe dane biblijne uzupełniają autorzy pozabiblijni, autor Listu Arysteasa oraz Pseudo-Hekatajos, którego cytuje Józef Flawiusz: "*W jego obrębie znajduje się czworokątny ołtarz zestawiony w taki kształt z nieociosanych i nieobrobionych głazów, przy czym każdy jego bok miał dwadzieścia łokci długości i dziesięć wysokości*" (FlavAp I, 198)²⁶. Nic więcej nie można powiedzieć o wyglądzie drugiej świątyni, a jedyną pozostałością są – być może – mury zewnętrzne od strony

nim; a niech idzie do Jerozolimy w Judzie i niech zbuduje dom Pana, Boga izraelskiego - ten to Bóg, który jest w Jerozolimie (Ezd 1, 2-3).

²⁶ Józef Flawiusz, *Przeciw Apionowi i Autobiografia* [tłum. J. Radożycki], Poznań 1986, s. 45. Ten ołtarz wspominany jest przez Flawiusza częściściej (por. *FlavAnt* XIII, 3. 5).

Cedronu, w części przypominające budowle z czasów perskich, później uzupełnione o tzw. mury herodiańskie²⁷.

Podobnie niewiele wiadomości zachowało się z okresu między odbudowaniem świątyni i reformą Ezdrasza i Nehemiasza. Jedyną informację o życiu Narodu Wybranego w tym czasie posiadamy w Księdze Ezdrasza (Ez 4, 6), która wspomina o wniesieniu przeciwko Judzie oskarżenia na początku panowania Kserksesa około 485 roku przed Chr.

Domeną działalności Ezdrasza była reforma religii żydowskiej i kwestie liturgiczne, natomiast w świetle zachowanego świadectwa biblijnego działalność Nehemiasza dotyczyła przede wszystkim administracji i życia społecznego Żydów. Jego przybycie oznaczało punkt zwrotny dla miasta, które otrzymało rangę stolicy perskiej prowincji. Nehemiasz, podczaszy królewski na dworze w Suzie, otrzymał w 20 roku panowania Artakserksesa I, a więc w 445 roku przed Chr. zezwolenie na podróż do Jerozolimy, nadal leżącej w gruzach. Przybył tam jako perski namiestnik (*pekach*) i rządził dwanaście lat 445 - 433 roku. Na tak dokładną datację pozwalają między innymi zachowane w Elefantynie papirusy, wymieniające Sanballata, współczesnego Nehemiaszowi namiestnika Samarii. Poczynania Nehemiasza koncentrowały się na sprawach administracyjnych, dotyczących utworzenia prowincji i jej zabezpieczeniem (por. Neh 6). Jak czytamy w Księdze Nehemiasza, najpierw zbadał zachodnie mury miasta, później ich południowy kraniec, a na końcu mur wschodni i tutaj musiał iść pieszo, gdyż na wysokości *Bramy Wodnej (Źródlanej)* zalegały rumowiska skalne, będące pozostałością dawnych tarasów, zniszczonych przez Babilończyków w czasie oblężenia (Neh 2, 11-16; Neh 3, 1-31); ten drugi tekst Nehemiasza przynosi najpełniejszy opis topografii Jerozolimy i murów miasta z okresu po wygnaniu. Później Nehemiasz podjął odbudowę Jerozolimy, przede wszystkim bram i murów miasta; według Neh 6, 15 odbudowa trwała 52 dni, natomiast Józef Flawiusz mówi o dwóch latach i czterech miesiącach (*FlavAnt* XI, 5.8). Religijna działalność Ezdrasza i administracyjna Nehemiasza miały dla dalszych losów narodu żydowskiego

²⁷ Gądecki I, s. 358.

ogromne znaczenie²⁸.

Okres z życia Narodu Wybranego pomiędzy działalnością Nehemiasza aż do pojawienia się Greków w Palestynie w 332 roku nie jest bliżej znany, natomiast historiografia starożytna opisuje omawiane czasy dość dokładnie. Kultura i sztuka perska tylko w niewielkim stopniu oddziaływała na kulturę palestyńską, pozostawiając nikle ślady. Można natomiast zaobserwować znaczący wpływ materialnej kultury greckiej zwłaszcza na wybrzeżu, chociaż był to jedynie podbój "zewnątrzny", natomiast Jeruzolima pozostaje na uboczu tych wpływów. O życiu Żydów dowiadujemy się fragmentarycznie z przekazów Józefa Flawiusza, z dokumentów perskich i greckich oraz z papirusów z Elefantyny.

Na wyspie Elefantynie na Nilu Żydzi założyli kolonię wojskową, strzegącą południową granicę z Etiopią. W świątyni czczono Boga Jahwe (wymowa: Jahu), a obok tego kultu oddawano tutaj także cześć dwom innym bogom: bogini matce i bogu odradzającego się życia. Pomimo synkretyzmu Elefantyna utrzymała dobre i żywe kontakty z Jeruzolimą, jak świadczy o tym wiele zachowanych listów²⁹.

5. Epoka hellenistyczna (323 – 63)

Nowa epoka w historii Jeruzolimy i społeczności żydowskiej rozpoczyna się od śmierci wielkiego zdobywcy Wschodu, Aleksandra Wielkiego, i trwa aż do upadku ostatniego z królestw hellenistycznych, królestwa Ptolomeuszów w Egipcie. Obejmuje ona prawie trzy wieki historii starożytnej (323 – 30 r. przed Chr.) Podwaliny i początek tej nowej epoki dał Aleksander Wielki, który nie tylko przewędrował olbrzymie obszary starożytnego Wschodu, ale przede wszystkim

umożliwił ekspansję kultury helleńsko-greckiej³⁰.

Po bitwie pod Ipsos (301 r.) i pomimo protestów Seleukosa I Nikatora dawna prowincja Syria-Palestyna stała się częścią składową królestwa Ptolomeuszów. Niewątpliwie była to dla Jeruzolimy szczęśliwa okoliczność, że miasto i cała Judea należały do tego państwa przez ponad sto lat. W tym czasie Egiptem rządili królowie mądrzy, panujący długo, nadto starający się nawiązać do tradycji wielkich poprzedników. Dzięki temu należące do Egiptu prowincje mogły się spokojnie rozwijać, w tym również Judea i Jeruzolima. Pod względem administracyjnym Judea była wówczas *hyparchią*, poddaną *hyparsze*, jednak decydującą rolę w życiu społeczności żydowskiej odgrywał arcykapłan, wspomagany przez radę starszych.

Z tego czasu zachowały się tzw. papirusy Zenona z Kaunusu, odnalezione w 1915 roku w egipskiej Filadelfi. Zenon opisuje podróż do Palestyny w 260-258 roku, w czasie której odwiedził między innymi Judeę i Jeruzolimę.

Wraz z przejściem Jeruzolimy i Judei pod władzę Seleucydów około 200 roku mieszkańcy miasta znaleźli się w bardzo trudnej sytuacji. Antioch III Wielki potwierdził wprowadzenie prawa Żydów, a nawet obniżył obciążenia podatkowe, jednak po kilku klęskach militarnych (w koalicji z Macedończykami przeciw Rzymianom, *II Wojna Macedońska* w latach 200-197, oraz przegrana bitwa pod Magnezją w 190 r.) był zmuszony zapłacić ogromną karę pieniężną. Miało to bardzo niekorzystny wpływ na dalszy bieg wypadków w Palestynie na skutek zmiany fiskalnej polityki królestwa.

W 175 r. do władzy doszedł Antioch IV Epifanes. Jego celem była konsolidacja osłabionego królestwa i jego wzmocnienie, co było uzasadnione rosnącą nieustannie potęgą Rzymu, zaś narzędziem zamierzonej konsolidacji państwa miała być jego hellenizacja. Zamierzenie Antiocha IV spotkało się ze zróżnicowanym przyjęciem ze strony Żydów. W Jeruzolimie hellenizacji ulegały przede wszystkim sfery wyższe, w tym także rodziny arcykapłańskie. Arcykapłan Jazon aktywnie popierał hellenizację Jeruzolimy i usiłował przekształcić ją w greckie "polis", a nawet przemianować na Antiochię. W 175 roku wybudowa-

²⁸ Zob. Bailey N.A., *Nehemiah 3:1-32: An Intersection of the Text and the Topography*, Palestine Exploration Quarterly 122 (1990) 34-40; Williamson H.G.M., *Nehemiah's walls revisited*, Palestine Exploration Quarterly 116 (1984) 81-88.

²⁹ W latach 1904 - 1908 niedaleko Asuanu (Syene) archeologowie niemieccy odkryli wiele papirusów w języku aramejskim, w tym listy, dokumenty i umowy handlowe (85 tekstów), oraz odkryli ruiny świątyni poświęconej bogu Jahu/Jaho. Świątynia nie została zburzona przez Kambyzesa, ale zniszczyli ją kapłani egipscy boga Chnuma (około 411 roku). Z listów wiemy również, że około 410 arcykapłanem w Jeruzolimie był Johanan, a Bagohi namiestnikiem Samarii i Judei około 407 roku.

³⁰ Według relacji Józefa Flawiusza (zob. *FlavAnt* XI, 5, 5-6) Aleksander miał odwiedzić również Jeruzolimę, co powszechnie odrzucane jest przez historyków.

no na wzgórzu zachodnim *gimnasion* według wzorów greckich (γυμνάσιον)³¹ (1 Mch 1, 11-14) i inne obiekty charakterystyczne dla miast hellenistycznych, jednakże do dzisiaj archeologom nie udało się odkryć żadnych pozostałości tych obiektów.

Niezadowolenie Żydów spotęgowało się po konfiskacie skarbcza świątynnego przez Antiocha IV i przekroczeniu przez niego terenu świątyni (1 Mch 1, 20-28). Na wieść, zresztą fałszywą, o utracie śmierci Antiocha IV Wielkiego, w kolejnej wyprawie przeciw Egipcjowi, wybuchły w Jeruzolimie zamieszki. Reakcja króla na rewoltę była natychmiastowa. Antioch IV rękami generała Apoloniusza ukarał Jeruzolimę: dokonano rzezi na mieszkańcach, wielu uprowadzono w niewolę, ograbiono także świątynię i zburzono mury miasta. Antioch zbezczeszczył również ołtarz całopalenia budując na nim ołtarz pogański, na którym złożono ofiary Zeusowi Olimpijskiemu (1 Mch 1, 54. 59; 2 Mch 6, 2. 5; por. Dn 9, 27). Wraz z innymi sprzętami zrabowano także ołtarz kadzielny, jaki znajdował się w drugiej świątyni (1 Mch 1, 21-22). W 168 roku król syryjski zbudował w Jeruzolimie twierdzę – Akrę (1 Mch 1, 29-36). Wspomniana Akra, nazywana też "Antiochią w Jeruzolimie" była miastem-twierdzą wewnątrz murów miasta, miastem hellenistów. Ponieważ później została całkowicie zburzona, stąd obecnie trudno jest ustalić jej położenie, ale należy lokalizować się ją na południe od placu świątynnego, jak opisał to Józef Flawiusz³².

Po przywróceniu swobód religijnych w 164 roku przed Chr. Juda Machabeusz nakazał usunąć ze świątyni "ohydę spustoszenia" i rozebrać zbezczeszczone ołtarze, a kamienie złożyć w odpowiednim miejscu. Następnie kapłani zbudowali nowy ołtarz całopalenia na dziedzińcu świątynnym, na wzór dawnego, jak również ołtarz kadzielny dla Przybytku (1 Mch 4, 42-51; 2 Mch 10, 3). Mając na uwadze zagrożenie ze strony syryjskiej Juda Machabeusz umocnił mury miasta oraz świątynię czyniąc z niej fortecę, jako przeciwwagę dla znajdującej się obok twierdzy Akry – symbolu syryjskiej dominacji (1 Mch 4, 60). Ślady budowlanej działalności Machabeusza odnaleziono w wielu punktach miasta.

Po śmierci Judy, a następnie Jonatana władzę objął Szymon, ostatni z pięciu braci Machabeuszy (143-134 r.). Szymon udzielił poparcia Demetriuszowi II Nikatorowi, który w zamian mianował go "wielkim

arcykapłanem, strategiem i hegemonem Żydów" i pozwolił liczyć lata od momentu wstąpienia na tron, jak robili to królowie. W momencie, kiedy około 141 roku Szymon głodem zdobył Akrę, Juda stała się niezależnym królestwem ze stolicą w Jeruzolimie. Miasto stało się miejscem budowy, rozrastając się w kierunku zachodnim i ponownie obejmując całe Wzgórze Zachodnie. Do dziś zachowała się z tego okresu kamienna hala, obecnie leżąca poniżej poziomu ziemi, na zachód od tzw. "łuku Wilsona". Jest to najlepiej zachowane pomieszczenie z okresu późnego hellenizmu, w Misznie i przez Flawiusza identyfikowanie z siedzibą władz miasta. Odnaleziono także domy mieszkalne, zdobione mozaikami i pięknymi elementami architektonicznymi. Również wspomniany "łuk Wilsona" jest pozostałością tego okresu, a mianowicie, mostu łączącego okrąg świątynny ze Wzgórzem Zachodnim; łuk nosi nazwę Ch. Wilsona, który w 1860-61 roku odkrył go i opisał. Pojawiają się również pierwsze monety niezależnego królestwa hasmonejskiego, bite przez Aleksandra Jannusza, lub nawet wcześniej Jana Hirkana I (134–104). Hasmoneusze wybudowali pałac królewski, akwedukt doprowadzający wodę do miasta, i twierdzę Baris na północ od okręgu świątynnego.

Osobny problem stanowią mury miasta z czasów hasmonejskich, który był systematycznie rozbudowywany i ostatecznie objął zachodnią część miasta łącząc się z murem miasta Dawidowego (por. tzw. "pierwszy mur"). Część tego muru od strony wschodniej odkryła na Ofelu K. Kenyon; w części zachodniej i południowej jego resztki odkrył N. Avigad: mur biegł linią wcześniejszego muru Ezechiasza (opisuje go również Józef Flawiusz). W pierwszym wieku przed Chr. powstały także w dolinie Cedronu groby królewskie, przebadane przez F.D. Saulciego (Saulcy), chociaż badacz pomylił się w ich datacji o siedem wieków (tylko grób "córki faraona" jest wcześniejszy).

6. Herod Wielki, Rzymianie ... i Jezus (63 przed – 70 po Chr.)

Zajęcie Syrii i Palestyny było dziełem Pompejusza, wsławnego walkami w Hiszpanii oraz przeciw oddziałom Spartakusa. W 66 r. pojawił się w Azji Mniejszej i pobił króla Pontu Mitrydatesa, zajmując jego królestwo Bitynię i Pont. Niedługo potem rozgromił ormiańskiego króla Tigranesa, zmuszając go do odwrotu, który przez około sto lat rządził pozostałością królestwa Seleucydów. Zadanie zdobycia i pod-

³¹ Opis idealnego gimnazjonu zob. Witruwiusz, *De Architectura* 5, 11.1-4.

³² Podobnie A. Mazar; inni (E. Robinson, Ch. Warren, Vincent, Avi-Yonah) lokalizują Akrę na Wzgórzu Zachodnim. Zob. Gądecki, I, s. 373; AnchorBD, t. III, s. 758.

porządkowania wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego zlecił Pompejusz swojemu generałowi Scaurusowi. Wykorzystał on spór toczący się pomiędzy braćmi Arystobulem i Hirkanem II, wspieranym przez Nabatejczyków. Gdy adwersarze zwrócili się do Pompejusza o rozstrzygnięcie sporu, wódz rzymski wypowiedział się przeciw Arystobulowi, który usiłował jeszcze bronić swojej pozycji. Widząc beznadziejność położenia ustąpił, tymczasem jego zwolennicy nie chcieli poddać miasta bez walki, stąd doszło do trzymiesięcznego oblężenia obszaru świątyni i jej zdobycia (63 r. przed Chr.) Przeciwnicy zostali krwawo ukarani, wymordowano również kapłanów. Wraz z orszakiem Pompejusz przekroczył obszar świątyni zastrzeżony wyłącznie Żydom i wszedł do miejsca Najświętszego.

W latach 63 – 37 Jeruzolima i Palestyna stają się miejscem licznych politycznych zawirowań i zmian, w rezultacie których dynastia hasmonejska utraciła wpływy i władzę, a królem został Herod Wielki (37 – 4 przed Chr.). Pomimo okrucieństwa Herod był rzeczywiście wielkim politykiem, np. nie uczynił żadnego fałszywego kroku względem Rzymu, z mniejszym jednak powodzeniem władał Żydami, chociaż starał się ich pozyskać na różne sposoby. Był władcą hellenistycznym, mającym bardzo wielkie mniemanie o sobie, a ponieważ władał narodem, który oparł się wielowiekowej hellenizacji i hellenistycznej infiltracji, stąd działalność Heroda objęła inną ważną sferę życia publicznego: Herod Wielki stał się budowniczym i jest to – być może – najlepsze miano dla tego króla. Dzięki niemu zarówno w Jeruzolimie, jak również poza granicami królestwa powstało wiele wspaniałych obiektów.

W miejscu *Wieży Stratona* powstał klasyczny grecki port, *Cezarea Nadmorska*, przewyższający wielkością ateński Pireus: z teatrem, hippodromem, świątyniami, akweduktem, murami obronnymi, z imponującym molo i przystanią morską. Półkolisty mur miasta wchodził w morze na głębokość 35 m. W połowie drogi z Cezarei Nadmorskiej do Jeruzolimy Herod zbudował miasto *Antipatris* - ku czci swego ojca. Inną znamienitą budowlą było *Herodeion*, leżące 11 km od Jeruzolimy, w pobliżu Betlejem. Był to luksusowy pałac, rezydencja Heroda i późniejszy jego grobowiec. Wypoczynkowy charakter miał też pałac wzniesiony niedaleko *Jerycha - Kypros*, leżący tuż obok źródeł leczniczych. Do największych osiągnięć budowlanych Heroda należy zaliczyć miasto wzniesione na terenach dawnej stolicy Królestwa Północnego - Samarii, przemianowanej na *Sebaste* grecka nazwa cesarza – Augusta). Zostały tam wzniesione świątynie na cześć Augusta i bogini Roma. Miasto było otoczone murem, a wejścia strzegły

dwie potężne wieże hellenistyczne. Wewnątrz można było zobaczyć kolumnowe ulice, teatr, stadion, rzymskie forum, sklepy... Przebudowane zostały: *Hebron*, *Paneas* (później Cezarea Filipowa). Szczególną troską Heroda cieszyły się twierdze królewskie, przebudowane na fortece zdolne do długotrwałej obrony: *Hirkania*, *Aleksandreion*, *Masada*, *Macheront*. Król Herod nieraz w nich wypoczywał. We wszystkich wspomnianych wyżej miejscach nie brakowało oczywiście typowych dla epoki hellenistycznej obiektów publicznych: łaźni, teatrów, agor, torów wyścigowych itd.

W swej działalności budowlanej Herod nie mógł, ani nie chciał pominąć stolicy królestwa – Jeruzolimy. Król przebudował m.in. istniejące trzy mury miasta, opatrując je w bramy i wieże obronne, zbudował lub przebudował sadzawki, *Siloe* i *Owezą*, oraz zbudował dwa akwedukty. Za jego panowania powstały pałace, w tym jego siedziba – pałac Heroda, następnie pałac Hasmoneusza i Kajfasza. Wewnątrz miasta Herod zbudował również teatr dla zhellenizowanych, zamożnych mieszkańców Jeruzolimy (por. *FlavAnt* XV, 8. 1), a w dolinie Tyropeonu na południe od świątyni prawdopodobnie grecki *hippodrom*. Wykopaliska prowadzone przez N. Avigada na Wzgórzu Zachodnim (*Miasto Górne*) odkryły dobrze zaplanowane dzielnice miasta, z rezydencjami świadczącymi o zamożności mieszkańców (rody arystokratyczne), a dodatkowym świadectwem są różnego rodzaju przedmioty użytku domowego (wyroby garncarskie, puchary, dzbany, przedmioty kamienne)³³.

Dzięki wielkim wpływom z handlu i podatków Herod Wielki mógł zbudować sobie w północno-zachodniej części miasta pałac królewski, na platformie 300 długości i 60 m szerokości, który od strony północnej posiadał trzy potężne wieże, nazwane *Fazael* (brat Heroda), *Mariamme* (żona króla) i *Hippikos* (jeden z przyjaciół). Tutaj pierwszy mur obronny miasta łączył się z tzw. drugim murem obronnym, który brał początek od wieży Hippikos i kierował się na północ; ten mur był dodatkowo wzmocniony przez wieżę Północną. W miejscu, gdzie drugi mur ponownie stykał się z murem świątynnym, Herod nakazał odnowić budowlę z czasów machabejskich: przebudował dawniejszą wieżę Chananela (por. Neh 3, 1), późniejszą *Baris* – fortecę Jana Hirkana I (od *bira*), czyniąc z

³³ Zob. Parrot A., *Wśród zabytków*, s. 139nn; Dąbrowski E., *Nowy Testament na tle epoki. Geografia - Historia - Kultura*, Poznań²1965, s. 88-95.

niej potężną fortecę, nazwaną *Antonią* na cześć panującego Marka Antoniusza, zatem zbudowaną przed 31 rokiem. Jednak najważniejsza była przebudowa świątyni, odtąd nazywanej świątynią Heroda Wielkiego. Prace nad nią trwały dziesięciolecia. Na północ od niej powstała twierdza Antonia, będąca kwaterą wojsk Heroda, a później oddziałów rzymskich, dominująca i panująca nad terenem świątyni (poprzedniczką była wspomniana wyżej Baris).

Flawiusz opowiada, że Antonia stała nad głęboką na 22 m. przepaścią i posiadała cztery narożne wieże obronne; wieża południowo-wschodnia, od strony świątyni miała 32 m. wysokości i z niej można było kontrolować obszar świątyni. W późniejszym okresie w Antonii stacjonowali żołnierze rzymscy (*kohorta*). Flawiusz pisze, że Antonia była jakby twierdzą dla świątyni, z kolei świątynia Heroda jakby twierdzą dla miasta. Obecnie wskazuje się jedynie na kamienną posadzkę, *lithostrotos*, z wyrytymi na kamieniach znakami rzymskiej gry „w króla” (*FlavBJI*, V, 5. 8), jako pozostałość po tej budowlu. Jednak nadal sporne pozostaje miejsce przesłuchania i biczowania Jezusa, tzw. *praetorium*, gdyż uczeni opowiadają się zarówno za twierdzą Antonią, jak za pałacem Heroda będącym w rzeczywistości potężną fortecą (cytadelą miasta). Właśnie w tym pałacu stacjonowali prokuratorzy rzymscy, kiedy przybywali z Cezarei do Jeruzolimy.

W późniejszym czasie Herod Agryppa 41 – 44 po Chr. zbudował w północnej części tzw. trzeci mur (*FlavBJI* V, 4. 2-3), którego linia została po raz pierwszy wskazana przez Edwarda Robinsona i Eliego Smitha (1838 r.)³⁴.

Najważniejszym przedsięwzięciem budowlanym Heroda była jednak całkowita przebudowa Wzgórza Świątynnego. Do jej budowy przystąpiono w osiemnastym roku rządów Heroda, a praca trwała przez wiele lat (por. J 2, 20, gdzie jest mowa o 46 latach) i nie dokończono jej do chwili zburzenia świątyni przez Rzymian. Źródłem naszej wiedzy o świątyni Heroda jest Józef Flawiusz (*FlavAnt* XV, 11.1-7) oraz Miszna (traktat *Middot*) i została ona wielokrotnie opisana, nie ma więc potrzeby powtarzania opisów, chociaż niektóre informacje wymagają korekty. Oto polskie opracowania:

E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki. Geografia-Historia-Kultura*, Poznań 1965, s. 88-96.

A. Parrot, *Wśród zabytków Samarii i Jeruzolimy*, Warszawa 1971, s. 141-155.

Por. S. Gądecki, *Archeologia biblijna*, t. I, Gniezno 1994, s. 396-409.

W badaniach archeologicznych (1968-1978) szczególną uwagę poświęcono części południowej oraz południowo-zachodniej świątyni, gdyż ze względu na sytuację polityczną tam właśnie stosunkowo łatwo można było prowadzić wykopaliska. Wszystkie inne miejsca świątyni badano okazjonalnie, a niekiedy nawet potajemnie.

Ze szczególną uwagą potraktowany został dostęp do miejsc otaczających Wzgórze Świątynne, zwłaszcza do szerokich schodów wiodących do Bramy Podwójnej w murze południowym oraz do monumentalnego pasa schodów w części zachodniej, podpartych łukiem Robinsona i prowadzących do Portyku Królewskiego. Portyk Królewski, który górował znad południową częścią zewnętrznego dziedzińca Świątyni był charakterystycznym elementem świątyni Heroda³⁵.

Badania miały na celu potwierdzenie szczegółowego i względnie dokładnego opisu Portyku Królewskiego, podanego przez Józefa Flawiusza w *Antiquities*. Główną częścią tej budowli była długa, prostokątna hala z czterema rzędami kolumn w liczbie 162. Zbudowany był na wzór bazyliki rzymskiej i służył ważnym celom komunalnym i komercyjnym (zwłaszcza potrzebom kultowym Świątyni). W czasach herodiańskich, aż do zburzenia Jeruzolimy przez Rzymian, Portyk Królewski stanowił główną część potężnego czworobocznego placu świątynnego (*temenos*), z portykami dookoła i bazyliką w części południowej. Ten typ *temenos*, ze świątynią pośrodku był znany w krajach sąsiednich. Ciekawy i podobny, ale nie tak rozległy układ świątynny został znaleziony w Cyrenie. Według Sjoquista, pochodzenia należy szukać w *Cesareum* w Aleksandrii, zbudowanego w r. 48 przed Chr, jako urzędowy ośrodek kultu cesarskiego. Wydaje się, że architekci Heroda potraktowali *Cesareum* jako model, ale skupili się głównie na Portyku Królewskim, opisanym przez Flawiusza jako "budowla bardziej godna uwagi, niż jakakolwiek inna".³⁶

³⁴ Bieg murów obronnych zob. Gądecki I, s. 411.

³⁵ Zob. B. Mazar, *The Temple Mount*, w: *Biblical Archaeology Today*; ed. J. Amitai, s. 463-468.

³⁶ Fishwick D., "The Temple of Caesar at Alexandria," *American Journal of Ancient History* [Cambridge, MA] 9 (2, '84) 131-134. Philo gave the most extensive description of the "temple of Caesar" at Alexandria in *Legatio*

L. Ritmeyer poczynił obserwacje na temat dzisiejszej platformy Wzgórza Świątynnego, z uwzględnieniem śladów i wskazówek wczesnego czworoboku. Punktem wyjścia jest najniższy stopień schodów w północno-zachodnim narożniku wzniesionej platformy islamskiej. Wydaje się, że jest to pozostałość masywnego muru z dołączoną do niego dodatkowo konstrukcją kamienną; możliwe, że jest to północno-zachodni narożnik hasmonejskiego *birah*. Ta kamienna konstrukcja wydaje się różnić od muru herodiańskiego. Ważną wskazówką jego wcześniejszego pochodzenia jest odległość 262,50 m między stopniem, a murem wschodnim, mierzona wzdłuż linii obecnie wzniesionej platformy. Północno-wschodni narożnik znajdowałby się więc około 8 m na północ od Bramy Złotej. Ponieważ wiadomo, że mur wschodni pochodzi z epoki przedherodiańskiej, południowo-wschodni narożnik powinien znajdować się około 262,50 m na południe od narożnika północno-wschodniego. W tym miejscu właśnie Ch. Warren zauważył "zgięcie", które jest wprowadza nową konstrukcją kamienną potwierdzającą tezę, iż tutaj znajdował się narożnik południowo-wschodni wcześniejszej platformy.

Trudno ustalić, czy wypukła, konstrukcja kamienna tego odcinka muru jest pochodzenia hellenistycznego czy też perskiego, niemniej jednak mur ten ma z pewnością jakiś związek z wcześniejszym czworobokiem. Po ustaleniu trzech narożników i trzech murów można wskazać na czworobok o długości boku 262,50 m każdy. Przyjmując "wielką" miarę łokcia ze źródeł literackich lub też łokieć Fileteriona 525 mm, można podać dodatkowe przykłady, na południu i na zachodzie, dla poparcia tezy, że platforma poprzedzająca herodiańskie *temenos* była czworobokiem o 500 łokciach każdy.

Opisaną budowlę, zapewne hasmonejską świątynię-twierdzą (łącznie z *birah*) wchłonęła nowa świątynia budowana przez Heroda Wielkiego. Król poszerzył teren świątyni na północ i – przede wszyst-

kim – na południe, o część zajmowaną przez Portyk Królewski, konstruując potężny plac świątynny (*temenos*) o obwodzie 1380 m (zachód – 480 m, północ 300 m). Współczesny Haram esz-Szerif przypomina rozmiarami tamten obiekt. Ogólnie *temenos*, jak również zabudowa placu świątynnego są dość dobrze znane.

W 66 roku po Chrystusie w Palestynie wybuchło powszechne powstanie. Po ujarzmieniu prowincji Rzymianie uderzyli na stolicę kraju. Blokada miasta czyniła opór beznadziejnym, jednak dwa stronnictwa, wydzierające sobie władzę, nie myślały kapitulować: Szymon bar Giora dowodził w Górnym Mieście; Jan z Giskala bronił rejonu świątyni. W maju 70 roku Rzymianie ruszyli do szturm. Nie bez trudności Tytus opanował Antonię w lipcu, lecz zeloci, którzy zajmowali teren świątyni, nie zamierzali składać broni. W sierpniu 70 roku Rzymianie podłożyli ogień pod drewniane elementy świątyni: jakiś żołnierz rzucił pochodnię do bocznej komnaty przybytku wznecając pożar. Tylko z wielkim trudem Tytus zdołał uratować kilka sprzętów sakralnych, które miały zdobić jego późniejszy tryumf: siedmioramienny świecznik, złoty stół na chleby pokładne i święte trąby. Jego zdobycz uwieczniły płaskorzeźby na łuku wzniesionym w Rzymie po śmierci zwycięskiego wodza. Miasto i świątynia zostały zamienione w gruzy, tak że nie został "kamień na kamieniu" (por. Łk 19, 43-44; Mk 13, 2)³⁷. Jest to też powód, że do naszych czasów zachowały się jedynie niektóre fragmenty murów placu świątynnego, od strony zachodniej tzw. "ściana placu", łącznie z tzw. "łukiem Robinsona", od strony wschodniej podobnie ciąg murów świątynnych. Z dramatycznym zniszczeniem Jerozolimy wiążą się jeszcze dwa inne znaleziska. W murach budowli herodiańskiej (ruiny amfiteatru?) znaleziono skarb - 23 monety wybite w okresie powstania antyrzymskiego. W sąsiedztwie, we fragmencie kanału oczyszczającego, natrafiono na kości i czaszki ludzkie. Pomieszane z mułem - makabryczne relikty bohaterskiej walki w obronie miasta obleganego przez Rzymian.

ad Gaium 151. The temple originated as a shrine of Julius Caesar; into it the unfortunate Antyllus fled to no avail. Once Octavian had subjugated Egypt, the complex was completed and became the center of the cult of Augustus at Alexandria.

³⁷ Avigad N., *Jerusalem in Flames: The Burnt House Captures a Moment in Time*, *Biblical Archaeology Review* 9/6 (1983) 66-72.

EKSKURS: ŚWIĄTYNIA HERODA WIELKIEGO

Najważniejszym przedsięwzięciem i osiągnięciem budowlanym Heroda była świątynia³⁸. Tzw. "druga świątynia", licząc już pięćset lat, na pewno sprawiała wrażenie starej, jeśli wręcz nie groziła ruiną. Podejmując decyzję o przebudowie świątyni, Herod dołożył starań, by nie urazić uczuć nawet najbardziej rygorystycznych rzeczników Prawa. Zgromadziwszy dziesięć tysięcy robotników, polecił nauczyć zawodu murarskiego tysiąc kapłanów, którzy mieli pracować w szczególnie świętych częściach przybytku. Równocześnie pilnował gorliwie, by do planów architektonicznych nie wprowadzono żadnego elementu, żadnego motywu dekoracyjnego, który mógłby razić tradycyjny *jahwizm*. Dopiero później we frontonie portyku świątyni zawieszono złotego orła, strąconego w następstwie buntu na krótko przed śmiercią króla. Pragnął przede wszystkim powiększyć i upiększyć przybytek Pański. Jako Semita, którym był z urodzenia, i mimo techniki hellenistycznej, w której szukał wzorów, Herod musiał uszanować dwie podstawowe koncepcje kultu żydowskiego: 1. świątynia jest domem Jahwe; 2. jej okrag sakralny jest miejscem spotkania Jahwe ze swym ludem, przybyłym, by złożyć ofiarę. Obie koncepcje tłumaczą troskę króla o urządzenie siedziby Boskiej i o stworzenie dostatecznie dużej przestrzeni, by umożliwić wiernym udział w spotkaniu z Bogiem.

Do budowy świątyni przystąpiono w osiemnastym roku rządów He-

³⁸ **Uwaga:** opracowano na podstawie A. Parrot, *Wśród zabytków Samarii i Jeruzolimy*, Warszawa 1971, s. 141nn; Gądecki I, s. 396nn; źródła starożytne: Flawiusz, który opisał całą świątynię, oraz Miszna. Zob. Meyers C.L., *The elusive temple*, *Biblical Archaeologist* 45 (1982) 33-41. [Note: Western religious traditions and modern biblical scholarship share a propensity for attempting to reconstruct the Jerusalem Temple. Such a task is complicated since there was actually no single shrine of ancient Israel. Rather, the Israelites built an earthly "house" for their God that was continually being altered, refurbished, enlarged, and/or restored from the time of the wilderness Tabernacle until the destruction of the Herodian Temple in 70 CE. While there is symbolic and religious continuity in these successive structures, they represent discrete architectural entities. Thus the textual descriptions of the temple must be used with caution as sources for reconstruction.]

roda, czyli w 20 roku przed Chrystusem. W zasadniczych zrębach prace ukończono dziesięć lat później (10 rok przed Chr.), lecz ze względu na różne detale architektoniczne prowadzono je jeszcze długo: z przerwami do 64 roku po Chrystusie. W tym kontekście należy rozumieć słowa Żydów zwrócone do Jezusa: "*Oto czterdzieści sześć lat pracuje się nad budową tej świątyni, a ty, ją wzniesiesz w przeciągu trzech dni?*" (J 2, 20). Słowa te byłyby więc wypowiedziane w 27 roku po Chr.³⁹

Praca nad budową świątyni, najważniejsze przedsięwzięcia w całej działalności architektonicznej Heroda, była zakrojona na ogromną skalę. Według świadectwa Józefa Flawiusza, który wraz z Miszną stanowi nasze główne źródło informacji, dziedziniec drugiej świątyni został powiększony niemal w dwójnasób. Osiągnięto to niwelując znaczną część wzgórza i skały od strony *Bezetha* i co wiązało się z większymi trudnościami zyskując teren od strony południowej, po zastosowaniu nasypów mocne mury podbudowy zapewniły trwałość placu świątynnego. Parę liczb ukaże w należy świetle rozmach prac. Sondáže dokonane przez ekspedycję Warrena w latach 1867-1868 w rogu południowo-wschodnim wykazały, że pomiędzy skałą, na której spoczywają fundamenty, a poziomem dziedzińca wewnętrzznego różnica wysokości wynosiła 47 m. W rogu południowo-zachodnim była mniej znaczna, ale też zawierała się w granicach 30 m. W tym sektorze zachowało się dwadzieścia pięć warstw kamienia, z których czternaście jest wciąż widocznych od zewnątrz w miejscu, gdzie dziś wznosi się "ściana płaczu".

Technikę murarską z czasów Heroda łatwo jest rozpoznać dzięki kształtowi i krojowi bloków. Ciosy mają przeciętną wysokość 1,20 m - 1,02 m, niekiedy znacznie większą (1,82 m - 1,78 m), i osiągają długość od 9 do 12 m. Potężne warstwy kamienne zdumiewają również starannością kroju, który zostawia gładkie i ledwo zarysowujące się bonie. Po zewnętrznej stronie mur wspierały pilastry, u góry zaś wieńczył gzyms⁴⁰. Cały plac (temenos) miał około 1380 m obwodu. Był kształtu trapezoidalnego. W zachodnim boku mierzył jakieś 480 m, w północnym 300 m. Liczył w sumie osiem bram: dwie od strony południowej, cztery od zachodniej, jedną od północnej i jedną od

³⁹ [Przekład dosłowny z tekstu francuskiego. W przekładzie Biblii Tysiąclecia: "*Czterdzieści sześć lat budowano tę świątynię...*"]

⁴⁰ Zrozumiałe są więc okrzyki podziwu ze strony uczniów Jezusa: "Nauczycielu, patrz, co za kamienie i jakie budowle!" (Mk 13, 1).

wschodniej.

Obie bramy południowe *Miszna* nazywa *bramami Hulda*. Brama Podwójna w swych zasadniczych zrębach pochodzi z epoki Heroda, podobnie jak wewnętrzny przedsionek z pilastrami i kolumnami (dziś *Meczetem el-Aqsa*), do którego prowadziła. Brama Potrójna jest bizantyjską rekonstrukcją starożytnej Bramy Podwójnej. W swej pierwotnej postaci bramy południowe mierzyły: jedna 12,50 m, druga 11,90 m. Kryte korytarze, podnoszące się stopniowo i przechodzące pod Portykiem Królewskim, prowadziły na Dziedziniec Pogan. Cztery bramy zapewniały dostęp do przybytku od zachodu czyli od strony nowego miasta. W odległości nieco ponad 82 m od narożnika południowo-zachodniego wznosiła się brama, dziś zwana *Bramą Barclaya*, szeroka 5,50 m, wysoka 8,75 m, z masywnym nadprożem (7,50 m x 2,08 m), dalej na północ brama Warrena. Z dwóch pozostałych na uwagę zasługuje *Brama Koponiusza* na przecięciu głównych ulic Jeruzolimy, biegnących ze wschodu na zachód i z północy na południe. Od tej strony świątynia miała połączenie z miastem jedynie poprzez wiadukty nad doliną Tyropeon. Archeologom udało się odnaleźć jej fragmenty (Łuk Wilsona). Nadto pozostały fragmenty innego wejścia prowadzącego wprost do Portyku Królewskiego (tzw. Łuk Robinsona). Od północnej strony, czyli od strony wzgórza Bezetha, znajdowała się jedyna brama, zwana bramą *Tadi*. Wschodni bok trapezu sakralnego, zwrócony w stronę doliny Cedronu i Góry Oliwnej, przecinała Brama zwana Suzy, Jej miejsce zajęła z czasem *Złota Brama*, która w swej aktualnej postaci pochodzi z wczesnej epoki islamu. Ponieważ szerokość Bramy Złotej jest taka sama jak Bramy Podwójnej, a poziom progu niewiele odbiega od poziomu bram południowych, można przyjąć, że również jej odbudowa jest dziełem z czasów Heroda⁴¹. Ostatnia brama, zwana *Prostą*, niedaleko od rogu południowo-wschodniego, jest raczej furtką, z której zachował się jedynie ostrołuki oścież i otwór w murze.

Trapezoidalna płaszczyzna świątyni dzieliła się na dwa odrębne, koncentryczne dziedzińce „: pierwszy, zewnętrzny, zwany Dziedziń-

cem Pogan, i drugi, wewnętrzny, podzielony na części przeznaczone dla kobiet, dla mężczyzn, dla kapłanów i wreszcie budynek świątynny.

Dziedziniec Pogan otaczały z czterech stron portyki. Południowy bok trapezu sakralnego zamykał Portyk Królewski o trzech nawach i czterech rzędach kolumn, z których czwarty rząd przylegał bezpośrednio do muru. *Portyk Królewski* miał ponad 32 m szerokości i liczył sto sześćdziesiąt dwie kolumny, które dźwigały drewniany strop. Trzony kolumn były tak grube, że trzech mężczyzn obejmowało je z trudem. Nawa środkowa była półtora razy szersza i dwukrotnie wyższa (mierzyła 33 m) od naw bocznych. Nie jest wykluczone, że w nim mieli swoje stragany kupcy i bankierzy⁴². Od strony wschodniej, północnej i zachodniej Dziedziniec Pogan zamykały portyki o dwu rzędach kolumn, szerokie trzydzieści łokci (15 m) i również pokryte stropem. Tworzyły one starannie osłonięte galerie, otwierające się w stronę dziedzińca. Kolumny, o trzonach monolitycznych, miały wysokość dwadzieścia pięć łokci (12, 50 m). Portyk wschodni otrzymał nazwę *Portyku Salomona*. Chroniono się więc tam przed chłodem, szukając promieni zimowego słońca (J 10, 22; por. Dz 3, 11; 5, 12). Z całą pewnością w południowo-wschodnim narożniku Dziedzińca Pogan należy szukać "szczytu świątyni" (*pinaculum templi*, związanego ze sceną kuszenia Jezusa (Mt 4, 5). W tym miejscu zewnętrzny mur świątyni wznosił się około 90 m nad doliną Cedronu, a Józef Flawiusz zaznacza, że był stromy i prostopadły⁴³. Dziedziniec Pogan zamienił się niebawem w przejściowy plac, ponieważ przemierzając go ze wschodu na zachód bądź z północy na południe zyskiwano na czasie, a obchodząc mury nadkładano drogi (Mk 11, 16).

Na Dziedzińcu Pogan, lecz nie dokładnie pośrodku, znajdował się budynek świątynny. Wznosił się na niewielkiej terasie i miała dookoła balustradę kamienną, wysoką około 1,50 m, na której w pewnych od-

⁴¹ Wynika stąd, że przez tę bramę wjechał do świątyni Jezus przybywając z Betfage w Niedzielę Palmową (zob.: Mk 11, 11; Mt 21, 12; Łk 19, 45). W każdym razie przez Bramę Suzańską z reguły przechodził każdy, kto prostą drogą chciał udać się do Betanii (zob. Mk 11, 11).

⁴² W nim więc rozegrałaby się dobrze znana scena z Jezusem, wypędzającym sprzedawców ze świątyni (zob.: Jan 2, 14-16; Mt 21, 12-13; Mk 11, 15; Łk 19, 45-46).

⁴³ Tutaj Jezus wypowiedział swe słowa szatan: "Rzuć się w dół, bo jest napisane: Aniołom swoim rozkaże o tobie, i na rękach nosić cię będą, byś przypadkiem nie uraził swej nogi o kamień" (Mt 4, 6). Z tego narożnika został stracony ponosząc męczeńską śmierć w 62 roku po Chrystusie św. Jakub, brat Jezusa.

stępnym wykuto napisy łacińskie i greckie, zabraniające cudzoziemcom przekraczania tej granicy. Do naszych czasów zachowały się dwa teksty greckie o następującym brzmieniu: *Zabrania się cudzoziemcom przekraczać ogrodzenie i wchodzić w obręb przybytku. Ktokolwiek zostanie schwytany, sam będzie ponosił odpowiedzialność za śmierć, która go spotka*.⁴⁴ Napis z balustrady jest w szczególności różnie interpretowany. W każdym razie stanowił poważne ostrzeżenie⁴⁵. Zamknięty przed cudzoziemcami, sakralny *podwórzec wewnętrzny* dzielił się jeszcze, postępując ze wschodu na zachód, na części przeznaczone dla kobiet, dla mężczyzn i dla kapłanów. Był położony również na terasie, otoczonej murem z dziewięcioma bramami: czterema od północy, czterema od południa i jedną od wschodu. *Brama wschodnia* była bez wątpienia najbardziej monumentalna. Z uwagi na ogromne podwoje z brązu korynckiego otrzymała nazwę: *Brama Koryncka*. Wiele przesłanek przemawia za utożsamieniem jej z Bramą Piękną, wspomnianą w *Dziejach Apostolskich*⁴⁶. Brama wschodnia, podobnie jak osiem pozostałych, miała schody o pięciu stopniach. W normalnych warunkach wszystkie bramy stały otworem, lecz w wypadku zamieszek mogły być szybko zamknięte (por. Dz 21, 30).

Pierwsza część podwórca wewnętrznego nosiła miano *Dziedzińca Kobiet*. Mężczyźni wstępowali na niego bez przeszkód. Nazwa pochodzi stąd, że kobiety, bezsprzecznie ze względu na przepisy o czystości rytualnej, nie miały prawa posuwać się dalej w stronę przybytku. Według świadectw Miszny, na *Dziedzińcu Kobiet* wzniesiono szereg komnat bez dachu, w których przechowywano wino, drzewo i oliwę. Pomiedzy komnatami składami ustawiono trzynaście pni w kształcie

odwróconych trąb, gdzie wierni wrzucali ofiary na potrzeby kultu⁴⁷.

Dziedziniec Mężczyzn lub *Dziedziniec Izraela* (około 90 m x 65 m), stanowił drugą część podwórca wewnętrznego. Wzniesiony piętnaście stopni, czyli 3,75 m, nad poziom *Dziedzińca Kobiet*, miał sześć bram (trzy od północy, trzy od południa) i jedną dodatkową od wschodu, wychodzącą na *Dziedziniec Kobiet*. Wschodnia brama należała do najważniejszych w całym zespole świątynnym. Utożsamia się ją z Bramą Nikanora (O. Abel), bogatego Żyda aleksandryjskiego, który ofiarował świątyni podwoje obite złotem i srebrem⁴⁸. Przez nią kobiety i mężczyźni, którzy woleli nie iść dalej, mogli z powodzeniem widzieć wszystko, co działo się na *Dziedzińcu Kapłanów*, zwłaszcza w bezpośrednim sąsiedztwie ołtarza. Wiadomo bowiem, że Żydzi w stanie czystości nakazanej przez Prawo gromadzili się w godzinach rytualnych w przybytku, by odprawiać modły bądź uczestniczyć w ofierze (por. Łk 1, 10)⁴⁹.

W święto *Namiotów* wierni wchodziłi na *Dziedziniec Kapłanów*, by siedem razy obejść ołtarz, który arcykapłan pokrapiał wodą⁵⁰. *Ołtarz całopalenia* leżał na osi bramy wychodzącej na *Dziedziniec Kobiet*, czyli naprzeciw wejścia do świątyni. Był zbudowany z nieobrobionych

⁴⁴ Grecką inskrypcję zakazującą poganom wejść na dziedziniec Izraelitów w świątyni jerozolimskiej odnalazł Charles Clermont-Ganneau w 1871 roku; ponownie fragment takiej inskrypcji 1935 roku.

⁴⁵ Pozwala zrozumieć scenę z *Dziejów Apostolskich*, w której apostoła Pawła oskarża się o wprowadzenie Greków do świątyni (zob. 21, 28), a więc o jej zbezczeszczenie: Trofim z Efezu miał prawo wstępu na *Dziedziniec Pogan*, lecz nie powinien był w żadnym wypadku posunąć się dalej w stronę przybytku.

⁴⁶ W niej kładziono człowieka chromego od urodzenia, by prosił o jałmużnę wstępujących do domu Pańskiego; poprosił o nią Piotra i Jana, gdy wchodziłi do świątyni (Dz 3, 2-3).

⁴⁷ Do jednej z tych skarbonki podeszła uboga wdowa, by wrzucić dwa miedziaki swego niedostatku (zob. Mk 12, 41-44), i Jezus ją zobaczył. Tekst ewangeliczny dodaje, że siedział w tym momencie; prawdopodobnie więc przy murach były ustawione kamienne ławy. Tutaj również niekiedy nauczał Jezus i tu ogłosił się „światłością świata” (J 8, 12-20).

⁴⁸ Ze wschodnią bramą prawdopodobnie wiąże się wiele scen ewangelicznych. Moim zdaniem, w niej Józef i Maryja „przedstawili w świątyni” Jezusa (zob. Łk 2, 22) i w niej zatrzymał się na modlitwę celnik z przypowieści (zob. Łk 18, 13).

⁴⁹ Ze wschodnią bramą prawdopodobnie wiąże się wiele scen ewangelicznych. Moim zdaniem, w niej Józef i Maryja „przedstawili w świątyni” Jezusa (zob. Łk 2, 22) i w niej zatrzymał się na modlitwę celnik z przypowieści (zob. Łk 18, 13; por. Łk 1, 10).

⁵⁰ Z aluzją do tej ceremonii Jezus wypowiedział swoje słowa: „Kto we mnie wierzy, strumienie żywej wody, jak mówi Pismo, popłyną z jego łona” (J 7, 38) - parabola, która jest zaskakującą i niezwykłą reminiscencją ikonografii mezopotamskiej z jej motywem „naczynia z tryskającą wodą”. Ten właśnie ołtarz miał też na myśli Jezus, gdy mówił o potrzebie pogodzenia się z bratem, zanim złoży się ofiarę (por. Mt 5, 23-24).

kamieni na planie kwadratu (14 - 14 - 4, 5 m), z tradycyjnymi narożnikami wznoszącymi się w górę na kształt rogów, prawdopodobnie na skale Ornana. Wchodziło się na niego od strony południowej nie po schodach, lecz po rampie⁵¹. Pomiedzy przedsionkiem świątyni i miejscem składania ofiar stała cysterna (kijor). Przywiązane do dwudziestu czterech obręczy, zwierzęta były zabijane po północnej stronie ołtarza i na nim spalane. Ogień podsycalo drzewo figowe, orzechowe i sosnowe, lecz nie oliwkowe. Krew spływała na dolną część ołtarza, zaopatrzoną w otwory, które odprowadzały bardzo daleko, rzekomo aż do Cedronu. W czasie ceremonii ofiarnej rozbrzmiewały pieśni i dźwięki trąb, a wierni padali na twarz.

Świątynia. Herod Wielki starał się zachować układ świątyni Salomona kładąc jedynie większy nacisk na okazałość, na wzór sanktuariów hellenistycznych. Utrzymał więc podział na trzy części: portyk lub przedsionek (*ulam*), Miejsce Święte (*hekal*) i Miejsce Prześwięte (*debir*). Portyk, do którego prowadziły schody o dwunastu stopniach, mierzył 50 m i wznosił się na wysokość również 50 m (dane zrekonstruowane przez C. Watzinger). Pośrodku miał imponujące wrota, wysokie 20 m i szerokie 10 m. Trudniej ustalić, gdzie dokładnie stał Przybytek, na północ od dzisiejszego meczetu (tzw. Kopuła Skąły), czy też około 50 m na południe od skały⁵².

Monumentalna brama o dwu lub czterech podwojach, zasłoniętych wełnianą kotarą z wyhaftowaną mapą nieba, wysoka 10 m i szeroka 5 m, z nadprożem ozdobionym złotą latoroślą winną prowadziła do *Miejsca Świętego* (*hekal*), długiego czterdzieści łokci (20 m), szerokiego dwadzieścia łokci (10 m) i wysokiego czterdzieści łokci (20 m). Źródła nie wspominają o ozdobach, wiadomo natomiast, że pośrodku stał ołtarz kadzielny, naprzeciw zasłony odgradzającej Miejsce Święte od Miejsca Najświętszego. Zrobiono go z drewna akacjowego i złota⁵³.

⁵¹ Istnieje trudność w pogodzeniu danych dotyczących rozmiarów ołtarza całopalenia, podanych przez Józefa Flawiusza (*FlavBJ* V, 5. 5-6; por. *FlavAnt* XV, 11. 5) i przekazanych w Misznie (traktat *Middot*, III)

⁵² Sobczak A., Wokół świątyni narodowej, SG 10 (1995) s. 247-260.

⁵³ W Nowym Testamencie zostało utrwalone wydarzenie, jakie miało miejsce obok tego właśnie ołtarza kadzielnego. Kapłan Zachariasz ujrzał anioła, "który stał po prawej stronie ołtarza kadzielnego" (Łk 1, 8. 11).

Z lewej strony znajdował się stół na chleby pokładne, a z prawej siedmioramienny świecznik.

Święte Świętych (*debir*) długie i szerokie 10 m, nie było oddzielone od *Miejsca Świętego* murem, jak w świątyni Salomona, lecz podwójną kurtyną, która rozdarła się z góry do dołu w Wielki Piątek po południu, w chwili śmierci Jezusa (zob.: Mk 15, 38; Mt 27, 51). Miejsce Prześwięte było całkowicie puste. Wchodzić do niego miał prawo jedynie arcykapłan w święto Przebłagania.

Analogicznie jak w świątyni Salomona, budowlę Heroda otaczał wieniec małych komnat (w sumie trzydzieści osiem), rozmieszczonych w trzech kondygnacjach i wznoszących się na wysokość 20 m. Aby wszystkie części gmachu miały jednakową wysokość, architekci nałożyli na *hekal* i *debir* dodatkową bryłę w postaci dużej sali o nieznanym przeznaczeniu, której tarasowy dach leżał 50 m nad poziomem dolnych komnat tworząc równą płaszczyznę z portykiem. Pod każdym względem starali się wywrzeć na widzu wrażenie okazałości. Zbudowana ze śnieżnobiałego kamienia, bogato zdobiona złotem, z dachem najeżonym złotymi iglicami, świątynia Heroda była nie tylko cudem Jerozolimy. Napawała więc uzasadnionym podziwem współczesnych, którzy posunęli się tak daleko, że składali przysięgę na złoto przybytku (por. Mt 23, 16), symbol i dowód potęgi, najprawdopodobniej uważany przez wielu za rękomię długiej pomyślności narodu.

Świętość Jerozolimy i świątyni Heroda przetrwała niedługo. Palestyna utraciła niebawem niepodległość i przeszła pod rządy prokuratorów, coraz bardziej surowej. Na okres wielkich uroczystości, kiedy ludność, znacznie liczniejsza z powodu napływu pielgrzymów, mogła wzniecić groźne zamieszki, prokurator rzymski przenoślił się z Cezarei do Jerozolimy. Zdaniem niektórych badaczy, najprawdopodobniej obierał za rezydencję *Antonię*, twierdzę wzniesioną w północno-zachodnim narożniku okręgu sakralnego, skąd mógł w razie potrzeby interweniować z błyskawiczną szybkością. Wynikałoby stąd, że właśnie na podwórzu Antonii, wyłożonym płytami kamiennymi, Piłat polecił wznieść swój trybunał, przed którym stanął Jezus. Jest to jednak opinia dyskutowana.

W 66 roku po Chrystusie w Palestynie wybuchło powszechne powstanie. Po ujarzmieniu prowincji Rzymianie uderzyli na stolicę kraju.

Blokada miasta czyniła opór beznadziejnym, jednak dwa stronnictwa, wydzierające sobie władzę, nie myślały kapitulować: Szymon bar Giora dowodził w Górnym Mieście; Jan z Giskala bronił rejonu świątyni. W maju 70 roku Rzymianie ruszyli do szturm. Nie bez trudności Tytus opanował Antonię w lipcu, lecz zeloci, którzy zajmowali teren świątyni, nie zamierzali składać broni. W sierpniu 70 roku Rzymianie podłożyli ogień pod drewniane elementy świątyni: jakiś żołnierz rzucił pochodnię do bocznej komnaty przybytku wznecając pożar. Tylko z wielkim trudem Tytus zdołał uratować kilka sprzętów sakralnych, które miały zdobić jego późniejszy tryumf: siedmioramienny świecznik, złoty stół na chleby pokładne i święte trąby. Jego zdobycz uwieczniły płaskorzeźby na łuku wzniesionym w Rzymie po śmierci zwycięskiego wodza. Miasto i świątynia zostały zamienione w gruzy, tak że nie został "kamień na kamieniu" (por. Łk 19, 43-44; Mk 13, 2)⁵⁴. Jest to też powód, że do naszych czasów zachowały się jedynie niektóre fragmenty murów placu świątynnego, od strony zachodniej tzw. "ściana placu", łącznie z tzw. "łukiem Robinsona", od strony wschodniej podobnie ciąg murów świątynnych. Z dramatycznym zniszczeniem Jeruzolimy wiążą się jeszcze dwa inne znaleziska. W murach budowli herodiańskiej (ruiny amfiteatru?) znaleziono skarb - 23 monety wybite w okresie powstania antyrzymskiego. W sąsiedztwie, we fragmencie kanału oczyszczającego, natrafiono na kości i czaszki ludzkie. Pomieszane z mułem - makabryczne relikty bohaterskiej walki w obronie miasta obleganego przez Rzymian.

Dla zabezpieczenia się przed odrodzeniem nacjonalizmu żydowskiego Tytus pozostawił w Jeruzolimie *X Legio Fretensis* (X Legion Morski), która kontrolowała ruiny Świętego Miasta. Legion kwaterował na wzgórzu zachodnim na południe od cytadeli (pałacu) Heroda Wielkiego. Po raz drugi Jeruzolima została zburzona w czasie powstania Bar Kochby (132-135 r.) i później odbudowana przez Rzymian jako rzymska kolonia pod nazwą *Aelia Capitolina*. Wspomina o tym Cassius Dio

⁵⁴ Avigad N., *Jerusalem in flames: the burnt house captures a moment in time*, *Biblical Archaeology Review* 9/6 (1983) 66-72 N-D. [Note: During the excavations conducted in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem remains of a building were uncovered which bear witness of destruction. a terrific conflagration. This building, situated in the Upper City opposite the Temple Mount, was sacked and set on fire. the Romans during the destruction of Jerusalem in AD 70. The household effects were buried. the collapse of the building and left just as they had been, undisturbed. later activities. Outstanding among the dramatic finds was a stone weight inscribed with the name of Bar Kathros. The House of Kathros is known to have been a high-priestly family serving in the nearby Temple of Herod. This "burnt house" provides unique tangible evidence of the burning of Jerusalem.]